Национальная библиотека
Республики Тыва
им.А.С Пушкина

Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга ийиги хуусаада соңгуттурган дугайында шынзылганы Ш. Д. Ооржакка тывыскан

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 35 (15860) ◆ 1997 чылдың март 25, вторник ◆ Ат салган шагы 21.45 ‡ Садар өртээ 1000 рубль.

ДЕМОКРАТИЯ, ШЫН ТИИЛЭЭН

ЧУРУКТА: Ш. Д. Ооржакка шынзылганы тыпсып турары.

В. САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруу.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының хуралы эрткен суббота хүнүнде, март 22-де Чазак бажыңының улуг аалынга болуп эрткен. Девискээр соңгулда комиссияларының даргалары, соңгукчуларның эгелекчи бөлүктериниң удуртукчулары, Тыва Республиканың Чазааның кежигүннери, парламентизиниң төлээлекчилери, ТР-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга кандидаттар болуп турган кордакчылар болгаш оларның бүзүреттирген кижилери, массалыг информация чепсектериниң ажылдакчылары хуралга киришкен.

Тыва Республиканың Президентизиниң 1996 чылдың март 16-да болган соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. А. Ондар илеткел кылган. Даңзыда кирген соңгукчуларның 71 хуузу соңгулдаларга киржип, бедик идепкейлиин көргүскенин ол онзалап демдеглээн.

Соңгулдаларны белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле Каа-Хем, Таңды, Чеди-Хөл, Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл, Кызыл, Сүт-Хөл, Өвүр, Тес-Хем, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Тожу, Эрзин кожууннарның, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларның соңгулда участоктарының комиссиялары эки ажылдаан. Соңгулдаларның организас-техниктиг хандырылгазының талазы-биле күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус черниң бот-башкарылгазының органнары комиссияларга идепкейлиг дузалаан. Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының төлээлекчилери профессор Е. П. Ищенко, В. М. Быков, В. П. Елчзарьев олар ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының болгаш Кызыл кожууннуң, найысылалдың участок комиссияларының ажылы-биле баш бурунгаар база бадылаашкын хүнүнде таныжкан болгаш аңаа бедик үнелээшкинни берген. Улуг-Хем кожууңда Хайыракан соңгулда участогундан аңгыда, хоойлужудулганың чаңгыс-даа хажыдыышкыны болбааның илеткелчи айыткан.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының хуралынга чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалының төлевилелин ук комиссияның харысалгалыг секретары К. Д. Будук-оол номчаан. Төп соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери доктаал төлевилелин бир үн-биле күштүг болдуруп бадылаан.

Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга ийиги хуусаада соңгуттурган дугайында шынзылганы Ш. Д. Ооржакка байырлыг байдалдың үезинде диңмиттиг адыш часкаашкынының капсырлашканы-биле ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. А. Ондар тывыскан болгаш аңаа изиг байырны чедирип, чедиишкиннерни күзээн.

Президент Ш. Д. Ооржак чыылганнарның мурнунга чүве чугаалаан.

Соңгулда белеткелиниң штаб начальниги К. С. Күжүгет, Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазы М. Х. Самданчап, эгелекчи бөлүктүң удуртукчузу В. Д. Моламдай, Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат, Бии-Хем кожуун чагыргазының даргазы К. А. Маспык-оол, Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының сайыды С. С-Б. Монгуш, Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидаттар болуп турган: ТР-ниң прокурору А. П. Дамба-Хуурак, Тыва респотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазы Х. Д. Монгуш, Тыва Республиканың улустуң Улуг Хуралының (съездизиниң) даргазы Г. Ч. Ширшин болгаш өскелер-даа хуралга сөс алгаш, Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга ийиги хуусаада соңгуттурганы-биле холбаштыр Шериг-оол Дизижикович Ооржакка изиг байырны чедирип, күрүнениң ол бедик албан-дужаалынга чедиишкиннерни, бодунга болгаш өг-бүлезинге аас-кежиин, быжыг кадыкшылды күзээн. Санал бергеннерниң хөй нуруузу чечектерни ТР-ниң Президентизинге эккеп тудускан. Республиканың одаар чүүлдер сайгарылгазының директору С. В. Никонов: «Политиктиг болгаш күрүне ажылдакчыларынга бильярд ындыг-ла кончуг чугула эвес боор, а шыдыраа эргежок чугула» деп хуралга чугаалааш, уран-шевер арга-биле кылган чараш шыдырааны Тыва Республиканың Президентизинге эккеп сөңнээн.

Алексей ДУГЕРЖАА.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының доктаалы

1997 чылдың март 22. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдалары 1997 чылдың март 16-да болуп эрткен. Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын белеткээрин болгаш эрттирерин Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы, девискээрлерниң (кожууннарның, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларның) 18 соңгулда комиссиялары, участоктарның 187 соңгулда комиссиялары боттандырып келген. Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларынга 123720 соңгукчулар азы участоктарда соңгукчулар даңзызынга кирген соңгукчуларның 71 хуузу киришкен.

Соңгулдаларның девискээр комиссияларының 18 протоколдарынга үндезилээш, ында кирген сан-медээлерни түңнээриниң аргазы-биле Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының тодаргайлаанын езугаар бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның бадылаан саннары мынчаар хувааттынган:

Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидат, Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржак дээш база Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң албан-дужаалынга кандидат, Тыва Республиканың оралакчы президентизи Мельников Алексей Александрович дээш соңгукчулар сезен чеди муң ийи чүс үжен дөрт бадылаашкыннарын берген.

Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидат, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы Бичелдей Каадыр-оол Алексеевич дээш база Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң албан-дужаалынга кандидат, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазының оралакчызы Козлов Михаил Сергеевич дээш соңгукчулар он ийи муң беш чүс он сес бадылаашкыннарын;

Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидат, орук-тудуг эштежилгезиниң юрист-консультантызы, «Поговорим» солуннуң редактору Кашин Александр Юрьевич дээш база Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң албан-дужаалынга кандидат, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутадының дузалакчызы Вусатый Виктор Васильевич дээш соңгукчулар он муң чүс үжен алды бадылаашкыннарын;

Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидат, Тыва Республиканың прокурору Дамба-Хуурак Анатолий Партизанович дээш база Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң албан-дужаалынга кандидат, Кызылдың № 11 школазының англи дыл башкызы Гостева Галина Ивановна дээш соңгукчулар дөрт муң он дөрт бадылаашкыннарын;

Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидат, Россия Федерациязының Соңгу чүк айтырыгларының талазы-биле Күрүне комитединиң ажылдакчызы Аракчаа Кара-кыс Донгаковна дээш база Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң албан-дужаалынга кандидат, сайгарлыкчы Слесарев Григорий Васильевич дээш соңгукчулар бир муң дөрт чүс дөрт бадылаашкыннарын;

Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидат, республиканың Хереглекчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Монгуш Хонук-оол Доржуевич дээш база Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң албан-дужаалынга кандидат, тараачын болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтериниң ассоциациязының даргазы Семенов Александр Иванович дээш соңгукчулар бир муң үш чүс чээрби бир бадылаашкыннарын;

(Тончүзү 2-ги арында).

ЧОННУҢ ДЕТКИИШКИНИ-БИЛЕ

(ПРЕЗИДЕНТ Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ ЧУГААЗЫ)

Хүндүлүг соңгукчулар!

Төп соңгулда комиссиязының хүндүлүг даргазы болгаш кежигүннери!

Комиссия хуралының хүндүлүг киржикчилери!

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш оралакчы-президентизиниң албан-дужаалдары дээш республикага соңгулда чарыжының ачыс түңнелдерин чарлааның дыңналывыс. Эжеш 7 кандидаттарның аттарының алфавит чурумү-биле эвес, а оларның кижи бүрүзүнүң алган түңнелиниң чергези болгаш республиканың чонунуң канчаар үнелээнин езугаар олуттарын тодаргайлап айыткан-дыр.

Баштай аңаа бодап көөрге, ол дээрге, кордакчыларның фамилияларын болгаш бадылаан азы удур бадылаан саннарны айыткан саазын кырында бөдүүн даңзы кылдыр көстүр-дүр. А херек кырында чүл дээрге, оларның артында бистиң чонувустуң салым-чолу: маадырлыг-даа, халаптыг-даа эрткен үези база амгы үези болгаш келир үеже ооң углаңышкыны туруп турар. Төөгүчүлер, эрге-хоойлу болгаш политика эртемденнери чоп-биле демнежип алгаш, кайгамчык улуг сайгарылганы, түңнелдерни кылыры негеттинип турар.

Мээң бодумнуң хууда бодалымны барымдаалап көөр болза, дараазында элээн каш түңнелдерни үгүртүр кылып болгу дег.

Бирээде, дыка солун, демократтыг соңгулдалар болуп эрткен, аңаа 7 эжеш кандидаттарның иштинден 14 кордакчылар, оларның аразында 6 тывалар, 8 орустар, ийи херээжен кижи киришкен. Кижи бүрүзүнүң бодунуп туруштары, бодунуп болаллары, бодунуп программазы бар болган. Бистиң үевистиң дугайында, бистерниң дугайында, Тываның болгаш Россияның келир үезиниң дугайында езулуг сайгарылга болган;

Ийиде, чурт чаартылга-биле хаара туттунган;

Үште, реформаларның алыс сорулгазын болгаш утказын чон биле берген. Реформалар аткаар дедир эглиш дивес;

Дөртте, шилчиишкинниг үениң чаданың аар-бергези, экономиктиг кризис турда-даа, эрге-чагырга бодунуп холунга эглип келгенин, өнчү, чер болгаш бодунуп хосталгазы иттичип турарын чон көрүп, билип турар;

Беште, хуузунда эрге-ажыын харап, албан-дужаалче чүткүүр кижилер 89-90 чылдарда демократияның эгезинде ындыр арын-нүүр чокка мегелээриниң болгаш хоозун аазаашкыннар кылырының аргазы-биле эрге-чагыргаже кажан хостуг кирип турган демократияның «чаш уруглар аарыы» эрткен үеже ырап бар чыдар ол бүгү эрткен үеже мөңгези-биле ырап турар ыңкаш-тыр.

Чоннуң сагыш-сеткили, угаан-бодалы көдүрүлген, ооң бот-медерелдии бедээн. Ам чон дээрге, политиктиг нүгүлчү чөңгээчилерниң холунда «ээринл» эвес-тир. Чоннуң ам шилиип алыышкыны хостуг, бодунуп күзел-соруун илергейлээринге ол хостуг болу берген.

Алдыда, соңгулдаларга Чаа Тываның тиилээни, Демократияның тиилээни, Шынның тиилээни — кол түңнел-дир. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, **улус чон тиилээн-дир!**

Алексей Александрович Мельников бистиң аар ажылывысты баштайгы хүнде-ле Москвада эгелээн болгаш бөгүн мында олурушпайн турар, ынчалзажок мээң бодалымга каттыжып, дилег кылган, ынчаарга бисти Президент албан-дужаалының ийиги хуусаазынга соңгувушаан, биске бедик идегелди, бүзүрелди көргүскен Тыва Республиканың хөй националдыг чонунга четтиргенивисти илергейлеп тур бис!

Реформалар талазы-биле бистиң чаңгыс эп-сеткилдиглеривиске, агроүлетпүр комплекизиниң, үлетпүрнүң, транспорттуң, харылзааның, энергетиканың, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының күш-ажылчы коллективтеринге, орук ажылдакчыларынга, тудугжуларга четтирдивис;

дайын болгаш күш-ажылдың хүндүлүг хоочуннарынга четтирдивис;

бистиң аныяктарывыска, студентилеривиске, спортчуларывыска четтирдивис;

бистиң херээжен чонувуска четтирдивис;

эртемниң болгаш чогаадылганың интеллигенциязынга: эртемденнерге, эмчилерге, башкыларга, театрның болгаш кинонуң, филармонияның артистеринге, культура ажылдакчыларынга, композиторларга, чогаалчыларга, журналистерге четтирдивис:

23 муң ажыг ат салыышкыннарын чыып, бистиң кандидатураларывысты дэпшиткен бүгү кижилерге четтирдивис:

штабтың, хөй-ниитичи деткимче комитеттериниң, эгелекчи бөлүктерниң кежигүннеринге четтирдивис;

бодунуң эгелээшкини-биле, бодунуң арын-нүүрүнде бистер дээш демисежип келген кижилерге четтирдивис, ындыг кижилер эвээш эвес болган!

Адактың соолунде, соңгукчуларга четтирдивис, олар 123 муң ажыг, кымга бадылаашкынын бергенинден хамаарылга чокка, бадылаашкынга киришкен бүгү соңгукчуларга четтирдивис!

Чоннуң биске көргүскен бүзүрели ажылдаар эргени биске берип турар. Реформаларны дидим болгаш шиитпирлиг-биле бурунгаарладыр бис, четпестерни болгаш анчыг частырыгларны чымыштыг ажыл үезинде чайладыр бис!

Аас-кежиин, чаагай чорукту болгаш кадыкшылды Бүгү чонувуска күзеп тур бис!

КОРДАКЧЫЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак республиканың президент болгаш оралакчы президент албан-дужаалынга кордакчылар турганнар-биле дүүн ужурашкан.

Тыва Республиканың президент соңгулдаларынга идепкейлиг киришкени дээш кордакчыларга четтиргенин чугаазының эгезинде Президент илереткен. Президентиниң болгаш оралакчы президентиниң албан-дужаалы дээш демиселге 14 кордакчы киришкен. Бо дээрге демократияның калбарып ханылап турарын көргүскенин ол демдеглээн. Республиканың президент албан-дужаалынга кандидат бүрүзүнүң туружу, үзел-бодалы аңгы-аңгы болганын, оларның соңгулда мурнунуң программаларында эки чүүлдер барын ол айыткан.

Республиканың президент болгаш оралакчы президент албан-дужаалынга кордакчы бүрүзүнге Бүдегечиеваның «Тываларның уран чүүл салгалдары» деп номну Президент белек кылдыр берген.

Кордакчылар К. А. Бичелдей, А. Ю. Кашин, К. Д. Аракчаа, Х. Д. Монгуш, А. К. Канзай, А. П. Дамба-Хуурак сөс алгаш, бирги ээлчегде, соңгулдаларда арыг тиилелгени чедип алганы дээш Ш. Д. Ооржакка изиг байырны чедиргеш, бо бедик дужаалга чедиишкинниг ажылдаарын күзээн. Оон ыңай кордакчылар-биле Президентиниң ужуражылганы эрттирип турарын үнелээн.

Ужуражылганың түңнелинде Ш. Д. Ооржак кордакчыларның программаларында эки чүүлдерни ажыглаары-биле өөренип көрүп, анализтеп турарын дыңнаткаш, оларның ажыл-ижинге чедиишкиннерни, чаагай кадыкшылды күзээн.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТ СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

	Бай Тайга	Барыын-Хемчик	Чөөн-Хемчик	Каа-Хем	Кызыл кожуун	Моңгун-Тайга	Өвүр	Бии-Хем	Сүт-Хөл	Таңды	Тес-Хем	Тожу	Улуг-Хем	Эрзин	Чаа-Хөл	Чеди-Хөл	Кызыл хоорай	Ак-Довурак	Ниити түңү
1. Даңзыже киирткен соңгукчулар саны даңзыга немей киирткен соңгукчуларны киириштир	7412	7302	12419	7527	12964	2945	4694	7344	5066	7995	5172	3418	8978	4627	3877	4289	61121	6715	174365
2. Комиссияларның берген соңгулда бюллетеньнериниң саны	7263	7497	11602	7248	12197	2700	4727	7700	5132	8017	5113	3431	8613	4664	3852	4450	49467	6360	160033
3. Соңгулдалар хүнүнде соңгулда участокторынга соңгукчуларга берген соңгулда бюллетеньнериниң саны	5039	5894	9183	4666	7873	1854	3207	5343	4091	5597	3446	2330	6433	2863	2917	2958	31695	4753	110142
4. Соңгулда эрттирер бажыңдан аңгыда бадылаан соңгукчуларга берген соңгулда бюллетеньнериниң саны	1139	1105	1546	634	1048	629	930	376	722	409	740	205	533	1180	474	346	1348	214	13578
5. Ажыглаттынмааныңдан чок кылдыртынган бюллетеньнерниң саны	1085	498	873	1948	3276	217	590	1981	319	2011	927	896	1547	621	461	1146	16424	1393	36313
6. Доктаамал хааржактарда соңгулда бюллетеньнериниң саны (доктааттынмаан формалыг бюллетеньнерни санаваска)	1139	1106	1546	634	1048	629	930	376	722	409	740	205	533	1180	474	346	1348	214	13578
7. Дажыыр хааржактарда соңгулда бюллетеньнериниң саны (доктааттынмаан формалыг бюллетеньнерни санаваска)	5020	5892	9182	4666	7869	1844	3207	5341	4087	5590	3446	2328	6432	2863	2917	2953	31578	4753	109968
8. Күштүг соңгулда бюллетеньнериниң саны	5854	6820	10297	5128	8596	2262	3941	5562	4673	5754	4002	2420	6675	3941	3206	3157	31754	4755	118797
9. Күш чок деп санаттынган соңгулда бюллетеньнериниң саны	305	[illegible]	431	172	321	211	196	155	136	245	184	113	290	102	185	142	1172	212	4749
10. Оон иштинде — чаңгыс-даа туруш талазы-биле демдеглел чок болганы-биле күш чок деп санаттынган соңгулда бюллетеньнериниң саны	3	0	22	12	24	9	5	13	5	10	11	10	13	14	17	8	45	6	237
11. Соңгулда бюллетенинге киирткен Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады					12. Кандидат бүрүзү дээш бердинген соңгукчулар бадылаашкыннарының саны														
АРАКЧАА КАРА-КЫС ДОНГАКОВНА	7	5	31	108	78	16	26	73	21	65	68	46	107	34	67	76	560	16	1404
БИЧЕЛДЕЙ КААДЫР-ООЛ АЛЕКСЕЕВИЧ	165	48	454	496	684	137	332	359	230	683	217	156	3315	372	1054	740	2972	104	12518
ДАМБА-ХУУРАК АНАТОЛИЙ ПАРТИЗАНОВИЧ	14	7	24	74	316	9	16	64	22	91	274	28	63	402	21	42	2530	19	4014
КАНЗАЙ АЛДЫН-ООЛ КАНГАЕВИЧ	2	3	10	51	62	5	3	52	2	48	16	9	20	93	1	11	446	25	859
КАШИН АЛЕКСАНДР ЮРЬЕВИЧ	5	7	40	375	975	7	26	299	5	236	53	38	76	17	5	119	7751	102	10136
МОНГУШ ХОНУК-ООЛ ДОРЖУЕВИЧ	96	10	342	[illegible]	85	51	12	48	48	85	33	24	30	48	54	25	290	10	1321
ООРЖАК ШЕРИГ-ООЛ ДИЗИЖИКОВИЧ	5549	6730	9362	3897	6322	2021	3501	4597	4339	4472	3323	2086	3034	2957	1991	2108	16510	4445	87234
13. Шупту кандидаттарга удур бердинген соңгукчулар бадылаашкыннарының саны	16	10	34	107	74	16	25	70	6	71	18	38	30	18	13	35	695	34	1311
14 Соңгулда участокторынга үндүр бижилге шынзылгалары-биле бадылаан соңгукчулар саны	5	14	20	44	17	5	14	5	10	25	7	3	20	25	13	28	81	3	339
15. Соңгулда участокторынга үндүр бижилге шынзылгаларын алган соңгукчуларның саны	2	15	7	60	17	2	12	0	6	47	4	15	29	32	13	38	92	10	402

1997 чылдың март 18, Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. А. ОНДАР.
Комиссияның харысалгалыг секретары К.-С. Д. БУДУК-ООЛ.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының доктаалы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидат, «Дүк» деп шеглеттинген харысалгалыг ниитилелдиң директорунуң оралакчызы Канзай Алдын-оол Кангаевич дээш база Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң албан-дужаалынга кандидат, Тыва Республиканың Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызының сайыдының бирги оралакчызы Григорьев Степан Степанович дээш соңгукчулар сес чүс бежен тос бадылаашкыннарын берген.

Шупту кандидаттарга удур бир муң үш чүс он бир соңгукчу бадылаан.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле бадылаашкыннар түңнелдериниң дугайында Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 1997 чылдың март 22-де протоколунга үндезилээш база Тыва Республиканың Конституциязының 70 чүүлүнге, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» федералдыг хоойлунуң 32 болгаш 33 чүүлдеринге, «Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 53 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Президентизиниң 1997 чылдың март 16-да болган соңгулдаларын күштүг деп хүлээп көөр.

2. Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга ийиги хуусаада Шериг-оол Дизижикович Ооржак соңгуттурган деп санаар.

3. Тыва Республиканың Президентизиниң 1997 чылдың март 16-да болган соңгулдаларының талазы-биле бадылаашкыннарның түңнелдерин болгаш бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарынга парлаар болгаш массалыг информацияның өске-даа чепсектеринче чорудар.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы **Н. ОНДАР.**

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының харысалгалыг секретары **К. БУДУК-ООЛ.**

Иви малды өстүрээли

ТОЖУ ЧОННУҢ ЧОРГААРАЛЫ

Тожу кожуунда рыноктуң шимчедикчилери — көдээ ажыл-агыйның ажыл-ишчилери эрткен чылын багай эвес ажылдааннар. Садыг харылзаазының база рыноктуң берге байдалы көдээ ишчилерниң социал-экономиктиг деңнелин суларадып, мал-маган-биле туттунушкан малчыннарга болгаш ивижилерге нарын байдалды тургузуп келди. Ону ажып эртеринге кижи бүрүзүнүң угаан-медерели, кызымаккай ажыл-ижи негеттинип турар.

Тожу кожууннуң девискээринге үш совхоз ажылдап турган, үениң негелдези-биле ол совхозтар үш төрел бөлүктер кылдыр эде тургустунду. «Өдүген», «Улуг-Даг», «Хамсыра» төрел бөлүктер агар санын ажыдып, шуудап ажылдап турарлар. Совхозтардан төрел бөлүктерже эде тургустунуп кирип турар үеде мыйыстыг бода мал, хой, өшкү араттарже болгаш хуу чоннуң өнчүзүнче шилчиттинген.

Амгы үеде төрел бөлүктерде чүгле иви малды ивижилер кадарып, карактап, өстүрүп турар. Кожуунда январь 1-де санаашкын езугаар 2887 иви бар болгаш 1995 чылдың деңнелинден 16,2 хуу кудулаан. Ында кол-ла чылдагааннар — иви малды чөпшээрел чокка эътке хереглеп, бөрү, эзирге алзып, янзы-бүрү аарыглардан өлүп, хорап турганында. Эътке хереглеттинген ивилер колдуунда ивижилерниң шалың-төлевири төлеттинмейн келгенинден, ивижилер амыдырап-чурттаарын бодааш, садып-сайгарган боор турар.

Ол чорукка удур Тыва Республиканың Президентизиниң мал оорлаашкынынга болгаш чидириглеринге немелде күштелдиришкин дугайында хемчеглерге чарлыы кожуунда иви малды болгаш өске-даа чүзүн малды камгалап, кадагалап өстүрериннге канчаар-даа аажок идигни берген. Иви малдың чидип хораар болгаш өске-даа самчыгдал кылыр чорук чарлык үнген соонда шеглеттинген. Эътке хереглээр болгаш күрүнеге садар ивилерни болгаш өске-даа чүзүн малдың чогуур документилерин суму чагыргазы, иштики херектер килдизи болгаш мал эмнелгезиниң шинчилгезин эрткеш, сайгарылгазын кылып чорудуп турар. Ол талазы-биле он бир кижиниң киржилгези-биле тускай комиссия ажылдап турар.

Бо чылын Тожу кожуунда хар улуг чагган, ынчалза-даа иви мал хүр кыштап турар. Төрел бөлүктүң ивижилери кыштаглаашкын үезинде аъш-чем, дус-биле хандыртынган. Ам-даа ол ажылды уламчылап турар бис. Шупту төрел бөлүктүң агар саны ажыттынган болгаш күрүне банкызындан чээли алыры-биле чогуур санаашкыннарны кылып, ивижилерниң бүдүн чылда шалың акшазын төлеп бээр арганы кылып тур бис.

Ивижилерниң амыдыралынче кожуун чагыргазы болгаш Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы сагыш салып, аар өртектиг чылыг майгыннарны халаска берип, аъш-чем-биле хандырып келген. Кожуунда чаа ажыттынган төрел бөлүктерниң агар санында акша-төгериктиң чогу ында бактаап, ажылдап турарларга таарымчалыг байдалды тургуспайн турар. Ынчангаш кожуун чагыргазы тус черниң бюджединден акшаны үндүрүп, араттарга, хуу чонга база төрел бөлүктерге хар улугда орук-чирик ашталгазынга, мал чеми сөөртүрүнге база өске-даа чарыгдалдарга чээрби сая акша-биле дузалаан.

Кожуунда азырап, өстүрүп турарывыс иви малдың амдаа өзүп көвүдээринге идиг кылдыр Тыва Республиканың Президентизиниң № 481 Чарлыы 1996 чылдың июнь 20-де үнген. Ында ивини республикага өстүрериниң хемчеглери көдүртүнүп турар. Тываның бүгү чурттакчыларының чоргааралы, Тожу чонунуң көрүнчүү иви малдың алдын генофондузун арттырып өстүрер дээш бүгү күштү, билиивисти ажыглап ажылдаары бистиң ыдыктыг хүлээлгевис.

Ивижилерниң социал байдалын, амыдыралын экижидер дээш кожуун чагыргазы болгаш Көдээ ажыл-агый яамызы сагыш салып, бо чылын ийи кижи орар (ийи чүс килограмм чүктээр) тускай шимчедикчилиг ужар аппаратты бээр деп турар. Ужар аппаратты башкарар кижини тыпкаш, өөредип алыр бис. Ону ажылдадып, ажыглалга кириптеривиске иви фермалары-биле аргыжылга, чүък сөөртүлгези экижиир болгаш харылзаа, ажыл-иживис чогумчалыг апаар.

Иви малдың уксаа ажылы шуут чоруттунмайн келген. Санаашкыннар безин саазын кырынга, эреңгейлээшкинге кылдынып турган. Эрткен чылын «Өдүген», «Улуг-Даг» төрел бөлүктүң иви фермаларын санаан болгаш иви бажын шын санап үндүрдүвүс. А «Хамсыра» төрел бөлүктүң иви фермазының санаашкыны эреңгей байдалда артпышаан. Ам ынаар кожууннуң Көдээ ажыл-агый яамызының тускай комиссиязы үнүп, элээн ажылдарны кылыр.

Удавас ивижилерге чымыштыг үе келир болгаш мындыларның анайлаар үези келир. Иви кадарчылары аңаа ыяк белеткенип алганнар. Чүгле мынды болгаш анай хөнээр, баглаар пресс баа херек боор турар. Ону акша-төгерик тыпкаш садып алырын, доораан иви фермаларынга чедирерин төрел бөлүктүң удуртукчулары күүседир.

Кывар-чаар материалдарның, артык кезектерниң, машина-техниканың өртээ канчаар-даа аажок өскени, эът, сүт, дүктүң өртек-үнези өспейн келгени көдээ ажыл-агый ажылдакчыларынга — бистерге хомуданчыг боор турар. Кожуунда эът, сүт, дүктү бүдүрүп алгаш садып-сайгарып алырының аргазы дыка нарын, кожуунда аңныыр үлетпүр-тывыш ажыл-агыйы, коожпо, өске-даа албан черлери, организациялары, акша-төгерик чогундан продукцияны хүлээп алыр арга-шинээ чок болур чорду. Олар араттарның болгаш төрел бөлүктерниң продукциязын хүлээп албаска көдээ ажыл-агый ажылдакчыларынга дыка каражалыг. Чүге дизе, күрүнениң берип турар немелде төлевиринге үзер, ол алдынмайн баар.

Мен амы-хуумда бодаарымга, үстүнде айтырыгга хамаарыштыр Тыва Республиканың Президентизиниң тускай Чарлыы херек боор. Чүгле статистика эргелелиинге отчет киирген соонда араттар, төрел бөлүктер, колхоз, совхозтар садып-сайгарган бүгү малын бүрүткеттинген соонда каяа-даа, канчаар-даа садып-сайгарганда немелде төлевирни кылыр кылдыр. Араттар, хуу чон сөөлгү үеде бодунуң азырап, өстүрүп алган малын базаарларга, чонга саткан таварылгада немелде төлевир албайн баар.

Бо айтырыглар талазы-биле Тыва Республикада көдээ ишчилерниң, зоовтспециалистерниң арга-сүмезин солуннарга номчуксап, теле-радиога көрүксеп, дыңнаксаар ийик мен.

Тожуга ивини өстүрүп, азыраарынга ук черниң ивижилериниң, тускай эртемниглерниң арга-дуржулгазы хөй. Ол ышкаш ивиниң баш санын көвүдедир дээш кызымаккай ажыл-ижи-биле мактадыг ивижилерге Чыргал-оол Чамыян, Бадраа Чамыян, Роман Бараш («Өдүген» төрел бөлүк), Кылбыжа Ак, Б[illegible]лат-оол Сундуп («Улуг-Даг» төрел бөлүк) болгаш Дмитрий Күкелиг, Александр Ак («Хамсыра» төрел бөлүк) хамааржыр.

Рыноктуң бо берге үезинде Тожунуң көдээ ажыл-агыйының ажыл-ишчилери чонувусту аъш-чем-биле хандырар дээш бүгү күжүвүстү мөөннеп ажылдаар бис.

Михаил ОНДАР.

Тожу кожуун чагырга даргазының көдээ ажыл-агый талазы-биле бирги оралакчызы.

АЖЫЛЫ ЭКИЖЭЭН

Сөөлгү үеде Чадаана хоорайның чунар-бажыңының ажылы экижээн деп чугаалап болур. Чунар-бажың эртенгиниң 6 шактан эгелеп ажылдааш, кежээкиниң 8 шакка чедир ажылдаар болу берген. Чунар черде изиг, соок суу доктаамал бар. А бустаныр өрээлдиң изии магалыг-ла! Чунуп келген кижилер буска киргеш «эки-дир» деп үнелелди берип турарлар.

Чунар-бажыңның таарымчалыг ажылдаарынга одакчы кижиниң киирип турар үлүг-хуузу улуг. Сугну изидер, бусту-даа бээр кижи ол-ла болгай.

Хоорай чунар-бажыңынга доктаамал чунар кижилерниң бирээзи мен. Одакчылардан Сергей Сандак кончуг кызымак ажылдап турар. Ажылчын кылдыр кеттинген, чарыжы кончуг эрин салдыг, хүлүмзүрүп чоруур кижи чунган эр улустар аразынга кээп каап турар болза, чунар-бажың-даа ылап-ла изигле болур деп билип алыр.

Ооң ажылдап турар черинге барып, шой улуг суугуже хүүрек-биле улаштыр-улаштыр хөмүр-даш киир октап турарын көрдүм.

— Бо чунар-бажыңга одакчылап, 20 чыл ажылдадым. Борта суугу одап деп чүве берге-ле ажыл, шыдажыр-ла кижи шыдажыр ажыл бо—деп, Сергей Сандак чугаалады.

Чай, кыш дивейн, дүн-хүн чок одаар берге ажылга чаңчыга берген эрес, ажылгыр кижилерниң бирээзи бо-дур деп түңнелге келдим.

Эрткен чылын одакчылар ай санында чүгле 100 рубльди ажыл төлевиринге ап турган болза, бо чылдың январь айда авансыга 2 млн. чедир рубльди алганнар.

Коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезин Тамара Ондар удуртуп эгелээнден бээр үр болбаан. Одалгага хереглээр хөмүр-дашты-даа бүдүрүлгениң акша-хөреңгизи-биле садып ап турар. Моон-даа соңгаар хол дыңзыг ажылдаары бүдүрүлгениң коллективинден негеттинип турар.

Калдар-оол СЕМИС-ООЛ.

Чадаана хоорай.

ОНЗАГАЙ ТАЛАЗЫ — АНЫЯКТАР

Чыраа-Бажы сүт-бараан фермазын Шык-Бажы дээр. Республикага ооң ат-алдары сураглыг турган. Ону колхоз үезинде үндезилеп тургускан, кижилери, одар-белчиири-биле төөгүлүг. Шаанда аңаа Хуурак-Чалаң деп кижиниң мал-маганы турган. ТАР үезинде мал-маганы-биле Тывага үш дугаар бай ол.

Төөгү чугаалар-биле алырга, ооң үнген-кирген чону хөй, чылгызы — дөрт аскыр өөр. Чылгычыларының бирээзи Ханды Монгуш фермага инек кадарчылааш, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп хүндүлүг атка четкен. Ооң уруу Өшкү-Саар Монгуш база шаңнаткан, ажылга кончуг эрес-кежээ. Ленин орденниң эдилекчилери Шык-Бажы сүт-бараан ферманың саанчылары Кувускал Хомушку, Таан Кара-Сал күрүнеге хөй сүттү саап берип чораан.

Ферма суурдан өөрү, оон үш километр ыракта. Ында үжен ийи өреге бар. Улуг болгаш биче чурттакчылары 142 кижи. Пенсионерлер 18, өөреникчилер 32, бүдүн назынының дургузунда ук фермага ажылдап келген, бөгүнде хүндүлүг дыштанылгада Маадыр ие Бопук-Кара Хомушку база ында.

Мал бажын өстүрериниң хемчеглерин ында ап турар. Бүдүрүкчү малдың назыны улгаткан, аныяк буга чүгле дөрт. Өскээртен садып алыр дээрге, акшага үскеш чыдар. Төрүүр инектерни колдуунда тарып боозаткан.

Күш-ажылды чиигедириниң хемчеглерин ап келген. Саалда электрилиг. Сүт саар савалар чуур чылыг суг бар. Өдек аштаар транспортер ажылдап турар. Сигенни инектерге хол-биле каап бээр. Ынчалдыр механизастаттынган фермалар кожуунда ховар.

Коллективте нийти ажылдап турарларның саны 28. Оларның онзагай талазы болза, шупту аныяктар, эргелекчизи база. Олар өг-бүлелерлиг, ажы-төлдүг, дузалал ажыл-агыйларлыг. Бода болгаш шээр малды азырап, хаваннарны тудуп турар. Чүгле ийи өг-бүледе инек чок.

Кайда-даа акша-шалың үзүктелчек болгай. Далганны, тарааны Чыраа-Бажының коллективтиг бүдүрүлгези берип турар. Тыва чем кылып билбес өреге чок. Бажың бүрүзүнде согааш-бала, хол дээрбези бар.

Чайын ферма одар-белчиирлиг, чараш чурумалдыг Доора-Хемге чайлаар. Ол чер Аныяк-Чыргакыда. Ферманың ында турлаа бүрүнү-биле дериттинген. Саанчыларга, инек кадарчыларынга картофель өстүрер шөлдү тускайлаан. Бо чылын аңаа тускай кадарчыны быжыглаар болза эки. Чүге дээрге, эрткен чылын хөөкүйлерниң тараан дүжүдү оорларның аксынга таварышкан.

Саанчыларның чаш ажы-төлү «Челээш» уруглар садынга турар. Ооң эргелекчизи тускай ортумак эртемниг Лидия Ондар. Садиктиң ишти-дашты арыг-силиг, иштиниң температуразы чаштарга тааржыр. Одаар чүүл, аъш-чем-биле садик бергедээшкиннерге таварышпайн турар, өөредилге кижизидилге ажылы база таарымчалыг.

Өршээ хайыракан, ферманың инектери өзер-ле болзунам.

Оолак ТҮЛҮШ.

Эки кижилер дугайында

БУЯН-КЕЖИКТИГ, БИЧЕ СЕТКИЛДИГ

Мария Яковлевна Горбунова 77 харлыг хирезинде хөлчок шимченгир, адак-бышкаа чиик, дыңнаары, көөрү база эки, кадыкшылынга кичээнгейлиг.

Ол боду латыш кижи. Тыва, Тибет болгаш даглыг өске-даа черлерниң дугайын чаш шаанда адазындан ол дыңнаан. Өг-бүлези-биле Тывага улуг күзелдиг-биле көжүп келген. Өөнүң ишти чок-даа апаарга, дедир чуртунче чоруй барбаан. Айда шалыңы тозан рубльден эртпес ажылга пенсия үнгүжеге чедир доктаап, ажы-төлүн өстүрүп алган. Бөгүнде үш уруу тос быдарай берген. Ынчалза-даа оларның аразында харылзаазы ам-даа суг эртпес. Ажылының төлевири чамдыкта үзүктели бээрге, пенсияже ам-даа үнмээн хеймер кызы авазындан акшаны чээп ап турар.

— Пенсияңар кайы хире ирги, Мария Яковлевна? — деп сонуургадым.

— 300 муң рубль. Акшаны колдуунда ажыглавастадым. Чүгле бажың хөлезининге, электри чырыынга чарыгдаардыр мен. Хлеб, булочка кылыгларын бодум кылып тур мен. Чигирге бичии чарыгдаттынар-дыр. Хөмүр-дашты уруумнуң оглу бир дүжүрүп каарга, каш-даа чыл дургузунда чыдар-ла чүве-дир. Электри-биле ажылдаар доңгуум-даа, илиирим-даа бар, ынчалза-даа ол колдуунда ажыглаттынмастаан. Көс-биле изидер илиирим тууйбу печкам кырында изиг чыдар, чайын-даа, кыжын-даа печка одунга ынак мен. Изиг чемим — термос саваларымда. Хүнде бир катап дериттир чемнениринге ынак мен. Тыва кадай кара олчаан болган кижи-дир мен ийин — деп, баштактанды. — Рынокче оът эм садып маңнаарындан диттикпес мен. Садыг-саймаага алыс хөөн-турам чок. Аарыг кижилер диагнозун эмчиге бижиттирип алгаш чедип келирге, тааржыр оъттарны берип болбайн канчаар. Уруумнуң оглу тибет болгаш улусчу медицина дугайында ном-дептерлерни кезек болгаш-ла тып эккеп берип турар. Ону сонуургаар, номчуурунга ынак мен.

Бажыңга кирген аалчызынга Мария Яковлевнаның хүндүлээчели, экииргээ хөлүн эрттир чорду. Шынап-ла, тыва угбай сагышка кирер.

— Өгге кирген кижи аяк эрни ызырар, арга-арыг кирген кижи саат дайнаар — деп, мени аъш-чеми-биле хүндүледи.

Дыт саадының эм шынарлыының дугайын моон мурнунда каш-даа дыңнаан мен. Саат дайнаар база аъш-чеминиң шынары эки болгаш шаанда тываларның дижи быжыг, ижин-шөөндү аарыгларынга шоолуг таварышпайн чорааның аңаа сонуургадып олурдум.

Сезен хар чоокшулап орза-даа, кадык-чаагай, оюн-баштак кижи-биле сеткил хандыр хөөрештим. Чүгле 6,5 чүсчүк метр шөлдүң беримчези-биле омак-сергек чурттап олурар кырган-аваны хүндүлевес аргам черле чок. Силерге буян-кежииңер, биче сеткилиңер дээш, улуу-биле четтирдим, Мария Яковлевна!

Арапчор ОКСУР.

ПОЛИТИКТИГ РЕПРЕССИЯЛАРНЫҢ ХАЛАВЫНДА

Улусчу Тывага политиктиг репрессиялар 1938 чылдың ийиги чартыында дээди чадазынга чедир чидигленген болгаш онза аар айыылдыг уржуктарны тыва улуска халдаткан. Хензиг-даа политиктиг кем-херек үүлгетпээн, аргажок мурнакчы кижилерни чыдыг ханынга бораан.

Чүл дизе, «контр идегет» деп каргаткаш, дээди хемчегге чедир хоойлу харысалгазы хүлээгеннерниң өг-бүлезиниң улуг-бичии кежигүннерин чурттап олурган оран-бажыңындан судтуң шииткели чокка кудумчуже үндүр ойладып, тайбың амыдырап орган бажыңынга чурттап артар эргезин шуут казып турган. Кандыг-даа хоойлунуң ажык эжиинге сыңмас, дүрүм чок кара туразында аажылаашкыннарны дараазында боттуг чижектер бадыткап турар.

Чижээ, ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы, ТАРН ТК-ның Президиум кежигүнү чораан Сат Чурмит-Тажыны Ленин кудумчузунга, ам ТР-ниң ИХЯ бажыңының орнунга турган бажыңдан ооң өг-бүлезиниң кежигүннерин кудумчуже үндүр октапкан; ТАР Биче Хурал Президиумунуң Даргазы, ТАРН ТК-ның Президиум кежигүнү чораан Адыг-Түлүш Хемчик-оолдуң амгы Кызыл партизаннар кудумчузунда № 19 «А» бажыңга чурттап турган өг-бүлезин; Тыва банк даргазы чораан Оюн Танчайның чурттап олурган амгы Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузунда № 22 узун бажыңның үстүү кезээнден база-ла үндүр октапкан; Садыг-үлетпүр болгаш тудуг яамызының сайыды турган Сат Лопсаңның өг-бүлезин Кочетов кудумчузунда «Аныяк» биче бүдүрүлгениң бажыңының мурнунга турган бажыңындан; ТАР КИПКЭ даргазы турган Оюн Сеңгиижиктиң өг-бүлези чурттап турган (ам ооң орнунда репрессиялардан качыгдааннарга туткан тураскаал бар) бажыңындан, ТАР Биче Хурал Президиумунуң секретары турган Куулар Сунгар-оолду контр үүлгедиглерге шамнааш, онза ажык суд боолап шиидер деп доктаатканы-биле холбаштыр, ооң Ленин кудумчузунда амгы 10 дугаар бажыңга чурттап орган өг-бүлезин чаш уруглары-биле база-ла кудумчуже үндүр ойладыпкан. Ынчангаш 1938 чылдагы онза ажык судка боолаттырып шииттирген 9 кижиниң өг-бүлелерин шуптузун олурган бажыңнарынга артарын чөпшээревейн, кудумчуже үндүр сүргүлепкенин чон көрген.

Ол шииттирген кижилерниң кымның каяа чурттап турганын билир ужурум болза, мен ынчаарда АРШ-тың аъттыг полугунуң штавынга херек эргелекчилеп тургаш, ТАР Шериг чөвүлелиниң кежигүннеринге ол чөвүлелдиң хуралы кажан болурун Чурмит-Тажыга, Хемчик-оолга, Сеңгиижикке, Лопсаңга болгаш өскелерге чарлап, чамдыкта оларның чурттап олурган бажыңнарынга-даа кирип турган мен.

Ол «контрларның» хосталган бажыңнарын ол дораанна дээди эрге-дужаалдыг дүжүметтер ээлеп ап турду. Чижээ, Сат Чурмит-Тажының олурган бажыңын ТАР-ның ИХЯ сайыдынга томуйлаткан Н. Товарищтай, Адыг-Түлүш Хемчик-оолдуң бажыңын ТАР-ның күрүне прокуророру Куулар Шоома (ам ону Семен Шома дээр) ээлеп алды. Кожууннарга байдал база-ла ындыг турганы чугаажок болгай.

Чоокка чедир-ле «контр идегет» диртип нүгүлдеткеш, кара-бажыңга олурган азы дээди хемчег-биле боолаттырып шииттиргеннерниң алган кадайлары, ажы-төлдери болгаш чоок төрелдери кижи деп адын оскунган, бактың багын көрүп, хилинчектенип чорааның чон билир болгаш утпаан.

Адыг-Түлүш Хемчик-оолдуң оглу Адыг-Түлүш Бак-Көк, Оюн Танчайның уруу Галина Сайзу база Куулар Сунгар-оолдуң хеймер уруу Чечек олар адаларының чурттап турган бажыңнарын Бак-Көкке, Сайзуга, Чечекке дедир эгидип бээрин Кызыл хоорайның улус судундан дилеп турарлар. Ол айтырыгны шиитпирлээринге бижимел барымдаадан берип көрүңер деп Борбак-оол менден дилээни-биле бо бижимелди улус судунга көргүзер бадыткал болуру чадавас дээш бижидим.

Политиктиг репрессияларның тыва улуска арттырган хайлыг бачыдының ко[illegible]н үзе узуткаар талазы-биле ажыл бистиң республикавыста ам-даа хөнүвейн турары хомуданчыг-дыр.

Артем БОРБАК-ООЛ.

(Гонорарын «Шынга» арттырдым).

ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕРНИ АМДАЖЫТПАС

Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының аңныыр курлавырларын камгалаарының болгаш шын ажыглаарының департаментизи 1996 чылда аңныыр дүрүмүн хажыткан 214 төтчеглекчилерни болгаш хоойлу-дүрүм хажыткаңнарны сойгалап илереткеш, 36 млн. рубльге торгаал онаап, янзы-бүрү хевирлерниң 40 боолары хавырган.

1992 чылдың июнь 18-те, Тыва Республиканың Чазааның 32 дугаарлыг доктаалы-биле, «Тыва аңныыр ажыл-агый каттыжыышкынының» структуразынга турган, аң хайгааралының инспекциязын республиканың Долгандыр хүрээлел болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамызынче шилчиткен. Тургустунган үеден эгелээш, бистиң аңныыр департаментизиниң даргазы М. Ч.-А. Монгуш кожууннарның аң хайгаараар талазы-биле охотоведтерин, егерлерин, кожууннуң чагырга даргаларының чөпшээрели-биле ол эрге-дужаалга ажылдап болурунуң дугайында сүмелээн майык-бижиинге үндезилээш, оларны ажылга хүлээп ап келген. Бо үелерниң иштинде чагырыкчыларның сүмелеп киирген кижилериниң иштинден болуунуң хүлээнгеп ажылынга ээ-харысалгалыг охотоведтер бар. Оларга Чеди-Хөл, Чөөн-Хемчик, Тожу болгаш Каа-Хем кожууннарның охотоведтери А. К. Шыгжал, К. Д. Донгак, Ю. Г. Никитин, О. С. Намдак хамааржыр. Бо кожууннарның чагырыкчылары аңныыр хайгааралының охотоведтеринге боттуг дузаны четирип, үлүг-хуузун киирип турарлар. Чижээлээрге, Чеди-Хөл болгаш Чөөн-Хемчик кожууннарның чагырга даргалары, оларның көдээ ажыл-агый талазы-биле оралакчылары, охотоведтерниң ажылынга машина-техника-биле дузалажып, черлик диириг амытаннарны камгалап-хайгаарааарынга рейд үнүүшкүннерин организастап турарын демдеглевес арга чок. Ынчалза-даа чамдык кожууннарның охотоведтери кожуун чагыргазының мурнундан шилиттинген-даа болза, ажыл-агыйы куду, түңнел чок боор турар. Чижээлээрге, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга болгаш Чаа-Хөл кожууннарның охотоведтери боттарының бердинген ажылынга ээ-харысалгазы куду болганындан, ажылындан үндүрген. Амгы үеде бүгү кожууннарның охотоведтериниң нийти ажыл-агыйын, чон мурнунга дыңнап, төтчеглекчилерни баш бурунгаар аңныыр дүрүмнериниң хажытпас сорулгалар талазы-биле кандыг ажылдарны чорудуп турарыл дээш чижектиг байдалдарын хынап, моон соңгаар бо ажылга ажылдап болур-болбазын шиитпирлеп алыр талазы-биле чыл төнчүзүнде аттестацияларны кожууннарның чагырга даргаларының киржилгези-биле чорутсан. Аттестацияның түңнелинде чамдык охотоведтеринге 6 ай иштинде четпес ажылдарын эдип, эки ажылдаарын сүмелээн. Бир эвес бо үениң иштинде үре-түңнел чок боор болза, дааңган ажылындан хостаарын айыткан.

Республиканың Долгандыр хүрээлел болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамызы болгаш аңныыр департаментизи, хөй-нийтиниң аңныыр болгаш балыкчылар эвилелиниң албан черлери дуюглуг черлик аңнарны аңнаарының чөпшээрел (лицензия) бижиктерин аңчыларга хостуг садып турарын республиканың чамдык аңчылары билир-даа болза, боттарының туразы-биле, чылдың кайы-даа үелеринде чазыйчилбизин көргүзүп, аңнап турарлар бар. Чижээлээрге, Тожу кожууннуң албан-хаакчызы Н. И. Кудрявцев үези эрткен элик лицензиязы-биле элик боолаан. Чадааның ыяш ажыл-агыйының, ыяш кезип белеткээр цехтиң бригадири, ол-ла ыяш ажыл-агыйының ыяш даамалы Б. Монгуш, Б. Д. Ондар 1996 чылдың февраль 10-да Чыргакының Теве-Адыр деп черге ыяш белеткеп турар ажылчыннар чадырынга 3 тооргуну, бир хаванны өлүрүп алгаш турда тудуткан. Чеди-Хөл кожууннуң арга-арыг ажылдакчылары И. К. Тарасов, В. Агбаров болгаш ыяш ажыл-агыйының ажылчыны Г. Д. Дмитриев 5 тооргу хинин тайгага кадырып белеткеп алгаш, орукка чоруп ора туттурган. Балгазын суурнуң чурттакчылары Алексей болгаш Виктор Мальцев алышкылар аңнаары хоруглуг үеде, Таңды сынынга киш капкалап, харын-даа бир кишти капкалап алган турда, Тожунуң чурттакчызы Д. Д. Балган, Бии-Хем кожууннуң девискээринге кандыг-даа чөпшээрел чок, бодунга 2 киш кежин ап алгаш чорда, 7 айның 6-ның хүнүнде Таңды кожууннуң «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң чылгычызы Т. К. Чооду, инек кадарчызы В. С. Долзатмаа Тес-Хем кожууннуң аңныыр девискээри Хады Сээрбекке чайлаглап турган үезинде чөпшээрел бижик чок, бир мыйгакты боолап өлүрүп алгаш турда туткан.

Үстүнде адаанным төтчеглекчи аңчыларны Россия Федерациязының 1992 чылдың март 5-те, Тыва Республиканың 1993 чылдың март 16-да хүлээп алганы «Долгандыр хүрээлелди камгалаар» хоойлуларынга, ол ышкаш 1993 чылдың январь 10-да хүлээп алганы аңныыр дүрүмнериниң 84, 28 чүүлдериниң 6, 8 кезектеринге үндезилээш, административтиг хемчээлдерге 76000 рубльден 3 млн. 304 муң рубль чедир аңгы-аңгы торгаалдарны онаа-ган.

Сөөлгү үеде албан организацияларның машина-балгадын ажыглап, аңнаар чоруктар дыка көвүдээн. Черле ынчаш, тайга-тасылга аңнап чорууурларның хөй пуруузу албан черлериниң машиназын ажыглап, аңнап чоруур боордур. Чижээлээрге, Чеди-Хөл кожууннуң Тока аттыг совхозунуң директору А. Т. Лоо-дай-оол, кол агроном М. К. Донгак, кол инженер Д. А. Тюлюш 1996 чылдың август 10-да совхозтуң техниказын ажыглап, караңгы дүне аң чырыдып, аңнап чораш туттурганнар. Оларның шуптузун, ниитизи-биле 379500 рубльге торгаан.

Аңнаашкынны чорударын шуут хоруп каан тускай онза хайгааралда турар заказниктерге аңнап турарлар база көвүдээн. Чөөн-Хемчик кожууннуң «Шеми» заказниинге 1996 чылдың январь-февраль айларда Николай Ховалыг, Кан-оол Шагдыр, «Чаа орук» солуннуң чолаачызы Н. С. Кара-Сал, Каа-Хем кожууннуң Бүрен-Хем суурнуң чурттакчызы Сайын-Салчак кандыг-даа чылдагаан чок черге ок-боолардыг, аңнаар сорулга-биле заказниктерниң девискээринге чораш, охотоведтерге туттурганнар.

«Шеми», «Ондум», «Каък» заказниктеринге 1993 чылдың январь 10-да Тыва Республиканың бадылаан доктаалы-биле алырга, ол девискээрлерге кандыг-даа хевирге аңнаашкын чорудары шуут хоруглуг болгай. Чүгле бөрүнү аңнап болур. Бир эвес хоруглуг аңнап болурун чөпшээревээн, тускай кадаттыг черлерге, кандыг-даа аң-меңни өлүрген таварылгада буруулугларны көрдүнген хоойлу-дүрүмнер-биле 1,5 катап көрдүнген негелде езугаар торгаар апаар. Ол ышкаш тускай кадаттыг, аңнап болуру хоруглуг заказниктерниң девискээрлеринге заказниктерниң егерлеринден аңгыда, аңныыр департаментизиниң охотоведтери, балык инспекциязының инспекторлары, арга-арыг хайгааракчылары, Долгандыр хүрээлел болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамының инспекторлары ок-боолуг чоруп болур эргелиг. Ол күрүнениң тускай көрдүнгени эрге-дужаалдыгларындан өске кандыг-даа кижилерниң ок-боолуг заказник девискээрлеринге чоруур эргези чок болгаш бир эвес ок-боолуг чораан таварылгаларда, буруулугларны административтиг акша торгаашкыннарынга онаар апаар.

Сөөлгү үелерде сыын мыйызын, тооргу хинин, адыг одун чажыды-биле белеткел, садып-саарар чоруктар база көвүдээн. Чижээлээрге, 1995 чылдың октябрь 16-да Красноярск крайның Саяногорск хоорайның чурттакчызы Андреев Павел Васильевич дээрзи, Кызыл—Эрзин оруунга күрүнениң автоинспекция ажылдакчыларынга туттурган. Кажан машинаның хыналдазының үезинде хайындырып каан 8 эжеш сыын мыйызы чорааның эскерип кааш, кандыг-даа чөпшээрел бижик чок болганындан хавырганнар.

Бо сайгарлыкчының чугаазы-биле алырга, ол Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Таңды кожууннарның девискээрлеринден төтчеглекчи аңчылардан садып алганын билинген, 11 килограмм 500 грамм кургаг мыйысты хавырган болгаш Андреевти РФ-тиң «Долгандыр бойдус курлавырларын хайгаараар» хоойлузунуң 84 чүүлүнүң 6 кезээнге үндезилээш, 550 муң рубльге торгаан болгаш төлеттирген.

Төтчеглекчи хүнүн бодаан, кажар, чилби, арын-нүүр чок ийи-чаңгыс аңчыларывыс, күрүнениң аңныыр фондузунга сес сыын аңнарны төтчеглеп, когараткан сан-чурагайны ап көргеш, нийти негелде, когаралды санап көөрге, республиканың нийти чурттакчы чонунга бичии-даа бол, кирзе чогуур 15 млн. рубльдиң когаралын чедирген боор турар.

Үстүнде адааныывыс аңныыр хоойлу-дүрүмүн хажыткан-нар боттарының алыксак, чиксек сеткилин көргүспейн, күрүнезиниң, чонунуң ат-алдарын бодааннар болза, чөпшээрел бижиктерни садып ап, эвээш-биче-даа бол, бо берге үеде күрүнезинге орулгазын киирер турганнар ийик.

Чыргал МОНГУШ.

Аңныыр департаментизиниң килдис эргелекчизи.

ЭГЕЛЭЭШКИННИ ДЕТКИИР

Шагаа байырлалының бүдүүзүнде Бай-Хаактың телевидениези, кожууннуң төп-чүткен библиотека системазының ажылдакчылары «1996 чылдың кижизи» деп аттыг социологтуг шинчилээшкинни чоруткан. Бо дээрге, бистиң Таңды кожуунда бир-ле дугаар чоруткан эгелээшкин. Ооң сорулгазы — мергежил аайы-биле кым эң-не шыырак ажылдааның тодарадыры.

Кымнар ол? Корум-чурум камгалалының талазы-биле Таңды кожууннуң иштики херектер килдизиниң начальниги С. Ч. Ондар, башкылардан Бай-Хаак ортумак школазының орус дыл болгаш литература башкызы Л. И. Семенова, эмчилерден кожууннуң төп эмнелгезиниң кезер эмчизи К. К. Куулар, экономика болгаш сайгарлыкчы чорук талазы-биле «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң директору И. В. Чучев, культура талазы-биле кожууннуң культура килдизиниң эргелекчизи К. К. Куулар, спорт талазы-биле чадарының талазы-биле тренер В. В. Тутатчиков, журналистерден «Таңды-Уула» солуннуң редакторунуң оралакчызы А. А. Ажи-Дир.

Омак ООРЖАК.

ЧОРГААРЛАНЫР БИС

Бистиң школа эрткен чылын 25 чыл оюн байырлап эрттирген. Аңаа школа директору А. В. Конев башкыларның улуг бүдүрүкчүлүг, үре-түңнелдиг ажылын онзалап демдеглээни уттундурбас болуп артып калган. Ынчангаш-ла боор, башкы бүрүзү хүлээнген ажылынга харыысалга улуг деп чүвени медереп билип, бир демниг ажылдап турар. Бир-тээ, эге класс башкызы болганымда, школада ажылынга кызымак эштеримни адаксадым. Оларга 3-кү класстың башкызы А. Б. Токоякова, эге класстарның орус дыл башкызы Н. А. Донгак, директорнуң өөредилге талазы-биле оралакчызы, улус өөредилгезиниң тергиини З. Л. Монгуш хамааржыр.

З. Л. Монгуш өөредилге-кижизидилге талазы-биле ажылды харылап турар болгаш доктааткан план ёзугаар үргүлчү кичээлдерге олуржуп, класстан дашкаар ажылдарны хынап, башкы бүрүзүнүң кичээлдеринге тода болгаш чедимчелиг сайгарылганы кылып, үнелелди берип турар. Ол чүгле лицей-школада ажылы-биле кызыгаарлаттынмайн, хоорай школаларында үшкү класстарның методиктиг каттыжыышкынын башкарып турар. Ол ышкаш «Үжүктерниң болгаш санарның шын бижииириниң тайылбыры» деп методиктиг сүмени бижээн. Оон ыңай чоокта чаа школага болуп эрткен Шагаа байырлалын чедимчелиг эрттиргени дээш школаның дирекциязы чери башкыга мактал бижикти тывыскан.

Кижиниң ажылдап орар кабинеди чараш боорга, сагышка-даа эки, ажылдаарынга-даа чиик дээр болгай. З. Л. Монгуш ада-иелерниң киржилгези-биле ажылдап орар кабинедин дерип кылгаш, хоорай школаларының кабинеттер көрүлдезинге «5» демдекке үнелелди алган.

З. Л. Монгуш чүгле бичии чаштарның ынак башкызы эвес, а өг-бүлезиниң чоргааралы база ийи оолдуң төлептиг иези.

Татьяна ДАМБИЕВА.
Эге класстар башкызы.

ШКОЛА-ЛИЦЕЙ: ажыл-амыдыралы

БИЛИГ-МЕРГЕЖИЛДИ — УРУГЛАРГА

Кызылдың № 15 лицей-школазы ийи чыл улаштыр Бүгү-Россияның «Чылдың школазы» конкурузунуң тиилекчизи, а директору А. В. Конев база-ла ийи чыл улаштыр «Чылдың директору» атка төлептиг болганын моон мурнунда бижээн бис. Ынчангаш ол школаның ажыл-амыдыралын таныштырары-биле бистиң корреспондентивис школа директору А. В. Конев-биле чугаалашкан.

Силерниң школаңар конкурска тиилекчи болган болгай. Ол чедиишкинниң чылдагааны чүде деп бодаар силер?

— Ийе, бо конкурска тиилекчи болганывыс бистиң дүн-хүн чок кызымак ажылдап турарывыста деп бодаар мен. Тодаргайлап чугаалаар чүве болза, бирээде, башкыларның шыырак билиинде, ийиде, эртем бүрүзүнге таарыштыр кылып дерээн кабинеттер база материалдыг базавыс быжыында, үште, өөреникчилеривистиң күш-шыдалдыында. өөредилгеже сундулуунда болгаш башкыларны хүндүлээринде дээр мен.

— Силерниң бодап турарыңар-биле амгы үениң башкызы кандыг болур ужурлугул?

— Бисте эки ажылдап турар башкылар хөй. Оларга математика башкылары Г. Г. Бабринская, Н. С. Гермонова, биология башкызы Т. С. Свинцова, төөгү башкызы Л. С. Набатова база Л. К. Белоусова, З. В. Дектярзева, О. Л. Зелинова, З. Л. Монгуш, И. М. Решетникова, Н. Г. Доржукай, Г. В. Федорова болгаш өскелерни-даа чоргаарал-биле адап болур. Бо башкылар шупту даанган теминге шыырак дээн билиглиг, уругларга ынак болгаш ажылынга ээ-харысалгалыг. Ынчангаш мен бодаарымга, бо үш чүүл амгы үениң башкызынга кончуг тааржыр. Бедик мергежилдиг башкы болуру дээрге, чүгле бодунуң өөредип турар эртеминиң эки билиринден аңгыда, кол-ла чүве —өөреникчилерге ону шын дамчыдып билири чугула. Арга-дуржулгазын билдилиг-биле ажыглап билир башкы кижилерниң эң эки дээн шынарларын алыр ужурлуг, оскээр чугаалаарга, эки башкы дээрге-ле, бүгү талазы-биле чараш болуру.

— Силерниң школаның өөреникчилери чылдың-на улуг хоорайларга республиканың адын камгалап, тиилелгелиг кээп турар болгай.

— Бистиң уруглар, чаңчыл ёзугаар, чылдың-на физика, математика, химия, биология, дыл болгаш литература олимпиадаларынга доктаамал киржип, шаңналдыг черлерни ап келген. Олар чүгле Тывага эвес, Россия чергелиг олимпиадаларга киришкеш, бо чылын 7 шаңналды чаалап алганнар. Күрүне лицейинден 8 кижи шаңналга төлептиг болганнар. Ооң мурнунда 14—16 чедир шаңналдарны чаалап ап турган болзувусса, мында сан талазы-биле кызырлы берген чылдагаанывыс — күзүн башкыларның хуусаа чок ажыл соксадыышкынын кылганында деп бодаар мен. Келир чылын олимпиадаларга эки шаңналдыг черлерни алыр боор бис деп идегээр мен. Ол ышкаш чурттуң янзы-бүрү дээди өөредилге черлеринче бистиң уругларывыс барык 100 хуу кирип ап турар. Оларның ындыг чедиишкининге өөрүп база чоргаарланып чоруур мен. Чижээ, Москваның Күрүне университединче 2, Плеханов аттыг академияже 2, оон аңгыда Новосибирскиниң Күрүне университединиң аңгы-аңгы факультеттеринче доозукчулар кирип алган. Оон ыңай Томскиниң, Красноярскиниң, Санкт-Петербургтуң болгаш өске-даа хоорайларның дээди өөредилге черлеринче дужаап кирип алганнар база хөй. Моон мурнунда 5 чыл бурунгаар № 15 школадан ийи-чаңгыс доозукчу Плеханов аттыг академияже кирип алырга, шыны херек, дыка чоргаарланыр турган бис. Амгы үеде оларның саны оранчок өскен.

— Материалдыг баазавыс шыырак дидиңер. Ол дугайын тодаргай чугаалап бериңерем, Александр Васильевич?

— Бо талазы-биле бис компьютер класстыг бис. Амгы үениң сан санаарынга эптиг 16 электроннуг машиналар, чаңгыс ксерокс бар (ол амдыызында четчир деп бодап турар мен), видеопроекторлар, ийи видеокамера бар. Боттарывыс бичии типографиялыг турган болзувусса улам эки ийик, ынчалза-даа бо берге үеде ооң ортээ улуг болганындан, ону садып шыдавайн турар бис. Бо талазы-биле айтырыг чоорту шиитпирлиттине бээр дээрзинге идегел улуг. Оон аңгыда физика, химия лабораториялары бар. Ында дериттинген нарын дериг-херекселдер уругларга химия, физика эртемнерин хандыр өөрениринге улуг ужур-дузалыг болуп турар. Кандыг-даа дуржулга кылырда шупту херекселдер холунда бар болурга, башкыларның ажылдаарынга-даа чиик боор-дур. Бо-ла бүгүнү садып алырынга ада-иелер база шыдаар шаа-биле дузалашкан чүве.

Интервью

— Лицей-школа болганда, чүгле чурттап турар девискээринден аңгыда, өске уругларны база хүлээп ап турар боор силер аа?

— Уругларның чурттап турар девискээрин барымдаалавайн хүлээп ап турар бис. Олар чүгле кирериниң мурнунда улуг шылгалда дужаар. Оон аңгыда республиканың бүгү кожууннарындан өөрениринге сундулуг уругларны база хүлээп ап турар бис. Багай чүве чүл дизе, чурттаар оран-сава чок, а бир эвес дөргүл-төрелиниң бажыңынга туруп алгаш өөренир болза, күзелдиивис-биле алыр бис. Бистиң бир аскап турар айтырыывыс — өөреникчилерниң 80 хуузу бо школага бир класстан эгелеп өөренген уруглар болур. Оларны доозтурары бистиң дорт хүлээлгевис болгай. Канчаар-даа кызарывыска бо уруглар конкурс ёзугаар шилип алган уругларга бодаарга билии шала кошкак-тыр ийин. Ынчалза-даа лицей-школа болгаш олар чайгаар-ла боттары кызып өөрени бээр-дир. Чеди класстан эгелеп эртемнерни хандыр өөренип турар. Ооң соонда лицей деңнелинге шылгалда дужаар.

— Күрүне шылгалдаларының дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Бисте үш доозукчу класс бар. Ийизи гуманитарлыг, бирээзи ортумак школа деңнелинде өөренип турар. Часкы шылгалдаларны өөреникчилер эки дужаар боор деп бүзүревишаан, доозукчуларга аас-кежикти, чедиишкиннерни күзедим. Ооң-биле чергелештир часкы септелге дугайында каксы чугаалаарга, шупту школалар ышкаш септелге кылырда ада-иелерден акша чыып алыр-дыр бис. Бо чылын бир өг-бүледен 30.000 рубльди алган бис. Чамдык ада-иелер тудуг материалдары-биле дузалажып, видеотехниканы-даа садып бээр-дир.

— Хоорай школазы-биле кодээ школа материал-техника талазы-биле ылгалдыг болгай, ынчалза-даа сорулгаңар чаңгыс—уругларга быжыг билигни бээри. Хоорай школазында директор болганыңарда ол дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Бир талазында, кодээ черге шыырак дээн башкылар коллективи чыып алыры безин берге. Ынчалза-даа салым-чаяанныг уруглар кайда-даа бар. Ооң чижээнге, республикага болуп эрткен олимпиадага жюри кежигүнү турган мен. 11 класстар арасынга ийи өөреникчи эки түңнелдиг болган. Бистиң школадан Александр Трояков база Тээлиниң № 2 школазындан Слава Манзырыкчы. Билиг талазы-биле Слава бистиң Александрны ажып каапкан. Бо чижектен алгаш чүнү чугаалап болурул дээрге, бир эвес кодээ черде билиг талазы-биле бүгү күжүн мооңнепкен башкылар бар болза, уругларны өскелерден ылгалып турар онза билиглиг кылдыр белеткеп ап болур-дур дээрзинге чигзиниг турбас.

А. В. Конев-биле чугаалажып ора, ооң хүндүлээчел, биче сеткилдиин магадавышаан, төрүттүнген чер-чуртун-даа сонуургадым. Ол 1949 чылда Красноярск крайның Казулька суурга төрүттүнген. 10 харлыында Тывага келген. Тес-Хем кожууннуң Шуурмак ортумак школазынга 4 чыл өөренгеш, Бии-Хем кожууннуң Турачының № 1 школазын доосkан. Ооң соонда Кызылдың башкы институдун кызыл диплом-биле дооскаш, Мөңгүн-Тайга кожуунга физика башкылап эгелээн. Мугур-Аксындан чоруткаш соңгулдалыг органнарга, Кызыл хоорай чагыргазының оралакчызынга, ТР-ниң Дээди Совединиң өөредилге талазы-биле комитединиң даргазынга ажылдап чорааш, сөөлгү 14 чылдарда школа директору болуп ажылдап чоруур. Россия Федерациязының база республиканың эки ажылдыг деп мактадып, шаңнадып турар алдарлыг школаның ажылчыжы-биле каксы таныжылганы доозуп тура, школа директору А. В. Коневке, башкылар коллективинге моон-даа соңгаар улуг-улуг чедиишкиннерлиг болурун күзеп каалыңар.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

НОГААЖЫНЫҢ БУЛУҢУ

ЭГЕ СӨС

Тываның чурттакчы чону бо нарын, берге үеде янзы-бүрү ногааларны, картофельди, каттарны, чимистиг ыяштарны тарып өстүреринге сонуургал кичээнгейни улгадып, бо ажылды кылырынга баштайгы базымнарны кылып турарын демдеглевес аргам чок. Ынчангаш чонумга культурлуг үнүштерни өстүреринге ажаарынга, аъш-чем кылдыр болбаазырадырынга арга-сүмелеримни киирип, ажыл-агыйыңарга ажыглаарыңарны идегеп олур мен.

Сад болгаш ногаа шөлүнден алган дүжүдүвүс өг-бүлеге немелде чем, олар кижиниң организминге улуг дузалыг витаминнер, минералдыг дустар, углеводтар, белоктар, үнүш үзү—бо бүгү байлак чүүлдер кижиде болуп турар нарын болуушкуннарга киржип, деткиир бүдүмелдер солчуушкунун хандырар. Хөйү-биле чемге ажыглаан кат-чимистер, ногаалар бичии болгаш элээди уругларның каң-кадык өзүлдезинге, нерв системазын быжыглаарынга ижин-шөйүндүге чем хайындырыышкынынга шиңгээдип алырынга, чем чиир хөөнүн көдүреринге улуг дузалыг.

Ногааларны болгаш тарымал кат-чимистерни өстүрүп ажаары нарын ажыл. Баштайгы чылдарда дораан болу бээри берге болуру чөп. Ынчангаш эгелеп чоруу ногаажыларга арга-сүме, дуза херектиин билип, «Шын» солун дамчыштыр сүмелеримни киирип, ажылгыр, хол-будуңар туттунгур болурун күзедим.

Ногаа шөлүнге ажыл өг-бүлениң бүгү кежигүннериниң киржилгезинден хамааржыр. Чамдык кижилер ногаа өстүрүп ажаары чүгле херээжен кижиниң ажылы деп санап турары шын эвес. Бо ажылга эр улустуң күжү улуг негеттинер. Чижээ, черни хүүрек-биле базып чымчадыры, өдек дажыыры, огурец чалын салыры, каттарның, ыяштарның дозун чымчадып, көвей иринди урары, ногаалар чалдарының хөрзүн-довураан солууру, ыяштарның часкы, күскү кезиишкиннерин чорудары, суггарылга...

Өг-бүлениң демниг ажылы уругларны күш-ажылга кижизидеринге, кылган ажылдың үре-түңнелин үнелеп көөрүнге улуг идиглиг болуру чугаажок.

Сад болгаш ногаа шөлүнге үнүштерниң өзүлдезин хайгаарап ажаарынга киржип, ооң арасынга өскен уруглар, аныяктар долгандыр бойдусту үнелеп, бүгү-ле дириг чүвеге камныг болуп, оларның кээргээр сагыш-сеткилин көдүрүп, чараш аян-шинчизин оваарарының, ёзулуг мозу-шынар кижизидериниң бир кол чүүлү деп санап чоруур мен.

ШӨЛДҮ ШИЛИП АЛЫРЫ

Сад болгаш ногаа шөлүн шын шилип алыры — культурлуг үнүштерге таарымчалыг байдалды тургузарының эге таваа. Ол шөл дески болурга эптиг, ынчан хүннүң херелдери чер кырын эки деӊ чылыдар, суггарылга үезинде суг ийленчек талаже ага бербес деӊ-дески четчир. Ногаа шөлүнүң соңгу талазында арга-арыг, бедигээш азы даглар күштүг, соок хаттардан үнүштү камгалаар. Ындыг моондактар чок болза, шөлдүң соңгу талазынга (кудумчуга) бедик ыяштарны тарыыры үнүшке улуг камгалал.

Шөлдү шилип алырда, чер иштиниң суглуг каъдының ханызын өөренип көөр. Ол суглуг каът 1,5-2 метрден ханы болуру чугула. Ындыг каът чоок болза ногаа шөлү малгашталгаш, үнүш өзеринге моондактаар.

Сад, ногаа шөлүн агым хем, хөл чоогунга кылыры таарымчалыг: бирээде, хемниң суун суггарылгага ажыглаар, ында үнүшке херек хөй минералдыг бүдүмелдер эзилген; ийиде, хем суунуң температуразы үнүш суггарарынга тааржыр кылдыр чылый берген болур; үште, хем кыдыының агаары арыг, шык, күштүг изигни сериидедип турар.

Черни ажыглаарда ооң хөрзүнүн өөренип көөрүн сүмеледим. Черниң эң үстүкү үнүшке херек чемиштиг каъдын хөрзүн дээр. Хөрзүнде үнүштүң өзеринге чугула чүүлдер: чемиштиг бүдүмелдер, суг, агаар бар. Кол кадыг кезии элезин болгаш дой-довурак хөрзүннүң механиктиг тургузуу болур. Хөрзүннүң эң үнелиг чүүлү органиктиг бүдүмелдерниң ирээн кезии — гумус (иринди) болур. Кандыг-даа үнүштүң өзүп сайзыралы база дүжүдү чүгле ириндиниң байындан хамааржыр. Тываның шөлдериниң хөрзүннүг кезии аажок чуга, 15-30 сантиметрден эртпес, чемиштиг иринди-биле ядыы болганындан ооң составын өскертип болур. Хөрзүнге немеп, инек, аът өдээн төккеш, ону базып, чымчадып тургаш, чимистиг ириндини көвүдедип болур. Өдек үнүшке чемиштиг чүүлдер-биле байлак, кайгамчык үнелиг чүүл-дүр. Ынчангаш кодээ суурларда кажаалар даштында бөлүк октаттынган өдекти ногаа, картофель шөлүнге чыл бүрүн немей чажып, төп тургаш хөрзүннү байыдып ап болурун кичээнгейге ап, ажыглаарын сүмелээр-дир мен.

Үнүштүң өзүлдезинге хөрзүннүң механиктиг кезии элезин болгаш дой-довурактың арасында хемчээлинден база хамааржыр. Чижээ, хөрзүннүң 70-80 хуузу элезинден, 20-30 хуузу дойдан тургустунган болза, ону элезиннелчек хөрзүн дээр. Мындыг хөрзүн таарымча чок: суг хөрзүнден бусталып үне бээр база чер иштинче ханылап киргеш, дораан кургаар. Дойлуг хөрзүнче (70-80 хуу) суг, агаар кирип шыдавас. Үнүштүң дазылының өзүлдези тура дүжер. Ынчангаш ногаа шөлүнге шилип алган черниң хөрзүнүн өөренип тургаш механиктиг кезиин тургузары чугула-дыр. Элезин биле дой-довурактың арасында хемчээли деӊ болган тудум үнүшке таарымчалыг хөрзүн ол болур. Хөрзүн элезиннелчек, азы дойланчак болза, немей хову хөрзүнүн болгаш инек, аът өдээн төккеш, ооң составының чемижин көвүдедип, хөрзүннү байыдып ап болур. Мынчаар байыткан хөрзүнден ногааларның болгаш картофельдиң эки дүжүдүн чыл бүрүде ап болур.

Кырынга ак дустар көстүп келир ужурлуг кужурлуг хөрзүнге үнүш багай өзер. Ол кужур дустарны ажыглап турганывыс бажың чугайын төккеш эвээжедир. Чылдың-на чугайны мынчаар төгерге, кужурлуг дустар чиде бээр.

Март, апрель айларда ногаа шөлүнге, садка чүнү кылырыл?

Чылыг чурттардан келген чамдык ногаалар Тываның кыска чайынга өзүлдези четпейн баар болганындан, бажыңга өзүмнеп өстүрер болгай бис. Оларга чигирлиг перец болгаш помидор хамааржыр. Ынчангаш перецти февраль ортан үезинде, помидорну март 8-тен 16-га чедир үрезинни улуг эвес саваларга тарыыр болгай бис. Ол ажыл кылдынмаан болза, орай-даа бол, ылап олуртканы дээре азы белен өстүрген өзүмнерден (рассаданы) дилеп тургаш олуртур.

Кандыг-даа үрезинни тарыыр мурнунда дезинфекция ажылын чорудар: марганцовканың кызылзымаар эзилдириинге үрезинни 2-3 шак тургускаш, 2-3 хонукта тавакка шык тудар (кургадып болбас). Мынчаар шыгыткан үрезинниң өзүлдези дүрген.

Апрель ортаа үезинде помидорнуң сырый өзүмнерин тарадыр аңгы-аңгы саваларга азы улуг хааржакка эде олуртур. Өзүмнер өстүрер хөрзүн иринди-биле бай, механиктиг тургузуу эки болурун уттуп болбас. Бажыңга өзүмнерни чоорту дадыктырып, температуразын чавызадып (соңга, форточка ажыдары), суггарарын эвээжедир болгаш аргалыг-ла болза хүн талазында соңгага өстүрүп, чырык-биле үнүштү хандырар.

База бо үеде тарыыр ногааларның үрезиннерин садып белеткээр. Амгы үеде базаар шөлдеринде Тывага өстүрүп болур ногааларның үрезиннери бар-дыр. Үрезинни садып ап тургаш, үрезинниң адын, сортун, канчаар, кажан тарыырынга тайылбырны алырын утпаңар.

Часкы тарылгага белеткелди амдан эгелеп, каяа кандыг ногааны тарыырын, кашты тарыырын планнап олуртуруңарны күзедим.

Сат ТОЛУНЧАП.

Бир материалга хамаарыштыр

ТӨӨГҮНҮ ӨСКЕРТПЕС

Биче-оол Хомушкунуң «Шын» солунга «Дугаарларын солузу» деп материалын номчааш, ук айтырыг кончуг чүүлдүг деп санааш, ол авторга катчып, деткидим. Ук айтырыг чаа эвес, шагда база салдынып турган чүве. Аңаа хамаарылгалыг школа директорларының болгаш өөредилге килдизиниң шүшпең чоруундан бо айтырыг «чиглей» бергени ол-дур. Та кым деп кижи сөөлүнде туттунган школага бир дугаарны бергеш, шаг-шагның баштайгы школазынга ийи дугаарны берген чүве? Чүү-даа чүве төөгүлүг болгай. Ынчангаш Кызыл-Мажалыктың сөөлүнде туттунган ийи каът школазынга бодунуп дугаарып бергеш, баштайгы школага бир дугаарны бээри күзенчиг. Мону дарый кылбас болза хоржок. Чүге дээрге удавас Кызыл-Мажалыктың баштайгы школазы 65 чыл болган оюн демдеглээр.

Ол шагда Тывага дээди өөредилге черлери турбаан болгаш 7 чыл школазын доосканнар училищелер, техникумнарже чоруптар турган. Башкы кадрлар база чедишпес. Соңгаартан чалаар. Ынчангаш ол үениң школалары ортумак школалар апаары берге турган. 1955 чылда бистер 8-ке холушкак класска өөренип эгелээн бис. Оон 9-10-га өөренип кирдивис. Ынчан класс доозуп алыры хөлчок берге. Класс бүрүзүнге доозарының шылгалдаларын дужаар. Ол шылгалдаларны шыңгыы негелделиг чорудуп турган. Ынчангаш-ла боор, 10 класска 13 кижи чедип келген бис. Оларның чүгле алдызы тыва, ынчалза-даа найыралдыывыс аажок.

Кижи көрүп чорууга чамдык школалар бодунуң төөгүзүн хөлчок-ла камнап, кадагалап чоруур-дур. Оларда баштайгы доозукчуларындан эгелээш алдын, мөңгүн медальдарлыг доосканнардан база улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында тергиин дирткеннерниң чуруктарын аскан, допчу намдарын бижээн боор-дур. Школаның төөгүзү ында өөренип турар уругларга үлегер, чоргаарал болурундан аңгыда оларның күзээшкиннерин база оттурар ужурлуг.

Шыны херек, чамдык школаларда өөреникчилеринден эгелээш, директорунга чедир школазының төөгүзүн билбес боор чүве. Тываның алдарлыг оолдар, кыстары, күш-ажылдың, дайынның, спорттуң, культураның тергиинneри эң-дерик болгай. Делегейде безин ат-сураа билдингир кижилер хөй. Оларның ат-алдарын көдүрүп, хүндүлеп, мөңгежидер дизе, бир-ле дугаарында өөренип чораан школаларындан эгелээр херек. Школа төөгүзүнүң музейин азы кабинедин азы булуңун чоп тургузуп ап болбас деп? Кым ат-алдарын төрээн школазынга арттырып каарын күзевес боор. Школаның төөгүзүн тургузуп алырынга аңаа хамаарылгалыг, хамаарылга чок-даа кижилер дузалажыр дээрзинге бүзүрээр мен.

Уван-оол МОНГУШ.

Башкы дугайында чылыг сөстер

ЧЫМЧАК СЕТКИЛ-БИЛЕ

Башкы. Бо сөстү адаптарга-ла, кижи чайгаар-ла эрткен үезинче эглип, бирги класска бир-ле дугаар хүлээп алган башкызын сактып келир. Чеже хөй башкылар бичии чаштарны холдарындан четкеш, парта артынга олуртпаан дээр. Ындыгларның бирээзинге Чаа-Хөл кожууннуң Булуң-Терек ортумак школазының эге класстар башкызы Мария Монгушовна Арапчор хамааржыр. Ол бо школага 27 чыл иштинде уругларны өөредип, оларны эки, чараш чүүлге, эртем-билигге чүглеп келген дээди эртемниг башкы. Ынчангаш-ла боор, уруглар аңаа чаңчыгып, оон арга-сүмезин ап, харын-даа иезинге ышкаш, чассып аарлары-даа бар. А Мария Монгушовна оларын бодунуң ажы-төлү дег көрүп, сагыш човап, идик-хевин-даа кедирип, ужу-бажын дырап, канчап чорбаан дээр. Оон ынчангы, эриг баарлыг иези дег, эргеледип чораан өөреникчилерни өзүп, боттарының орнун тыва бергеннери-даа бар: Чөөн-Сибирь академиязында өөренип турар Аида Седен, Булуң-Терек суурда библиотекарь Зорима Соскур-оол, милиция шугумунда Михаил Даспак база-ла ында ажылдап чоруур чечен дайынының ийи удаа киржикчизи Орлаа Тевек, Тываның күрүне университединде Марина Түлүш, Барнаулдуң эмчи институдунда Аида Сүрүн болгаш өскелер-даа. Башкының хөй-хөй доозукчулары улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларында ажылдап, ат-сураглыг, хүндүткелдиг кижилер апарган.

Үе чаңгыс черге турбас дээри шын. Ынчалза-даа Мария Монгушовна эртенниң-не база катап ынак школазынче далажыптар. Чүге дизе, ону хөй-хөй чаштар манап, «Экии, башкы»—деп, чаптанчыг чаңгы-биле уткуп аарлар, а башкы оларны чылыг хүлүмзүрүү, чымчак сеткили-биле мендилежип, кичээлин эгелей бээр.

М. М. Арапчор школада директорнуң класстан дашкаар оралакчызы албан-дужаалын күүседип турар. Ооң ажылдап чоруур кол сорулгазы — уругларны чаагай чаңчылдарга, эки мөзү-шынарга, күш-ажылга, бойдуска ынак, аңаа чоок, кээргээчел чоруун кижизидери.

Ол 1982 чылда Улуг-Хем кожуунга, 1983 чылда Чаа-Хөл кожуунга чылдың башкызы конкурска тиилекчи болган. Ол-ла күзүн республиканың чылдың башкызы конкурузунга база киришкен, 1993 чылда «Хүннүң чугула айтырыглары», 1995 чылдың октябрь 27-де «Национал культураның төвү» деп илеткелдери эки деп үнелелди алган. М. М. Арапчор С. Н. Лысенкованың, В. В Шаталовтуң, И. П. Ивановаңың арга-дуржулгазын ажыглап, ону уругларга билдилиг дамчыдып берип чоруурундан аңгыда, «Аялганы тып», Кырган-ава, кырган-ачазының аалынга аян-чорук дээш, оон-даа өске амыдырал-биле холбаалыг кичээлдерни үениң негелдезинге дүүштүр янзы-бүрү кылдыр эрттирип турар.

Башкы кижи шыырак дээч билиглиг, бодунуң ажылынга ээ-харысалгалыг болурга, өөреникчилер чайгаар-ла олче тыртылып, ада-иелер база үнелеп чугаалай бээр.

А. Т. Араптан:

— Мария Монгушовна оглумну 1 класстан эгелеп хүлээп алган башкы чүве. Ооң эрттирип турар класстан дашкаар ажылдары солун. Эге класска уругларны найыралдыг, дузааргак кылдыр өөредип турарын үнелээр мен.

Л. Т. Лакпаа:

— Мээң ийи уруумнуң башкызы. Ол ада-иелер-биле чугаалажып билир, оларга психология талазы-биле өөредилгени чорудуп турар. Ындыг өөредилгелер бистерге, ада-иелерге дыка ажыктыг-дыр.

Ада-иелерден аңгыда башкылар М. М. Данзырын, С. К. Чамдак, Р. С. Дадар болгаш өскелер-даа башкының ажылын үнелеп, чылыг сөстерин чугаалап чоруур.

М. М. Арапчор үш уругнуң эргим иези, ооңуң ээзи Э. С. Ооржактың быжыг чөлеңгиижи. Ооңуң ишти ол-ла школада хостуг хүреш тренери болуп ажылдап турар. Олар шээр, бода малды, хаван-дагааны-даа тудуп турар. Чылдың-на сиген-ширбиилди боттары белеткеп ап, малдың алгы-кежинден боттарынга ажыктыг чүүлдерни кылып ап турар. Ажыл-ишке кежээ бо өг-бүле эктинден элевейн, хырнындан аштавайн чоруурлар. Кылыр ишке кежээ улус бо шагда ынчаар чурттаар-даа ужурлуг.

Тайгана ДОНГАК.

АВАНЫҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Чырык черде ие кижи дег уян, чымчак сеткил чок. «Булут арасында хүн караа чылыг, улус арасында авам караа чымчак» деп. чоннуң сөзүнде утка-ла бар. Ие кижиниң сеткили бичииден өөрүй хона бээр, бичииден хомудай хона бээр болгай. Өргүүлүмнүң кол-ла угланыышкыны бир бодуун, башкы ие кижиниң дугайында бичии-даа болза чырыдар бодадым.

Анай Балчировна Кара-оол 1968 чылда Кызылдың башкы институдун чедиишкинниг дооскаш, баштайгы ажылчын базымын дескиндир ногаан арга-биле шыптынган, кыдыында дамырак кара суглар чаржалажып, ырак черже далашкан дег бадып чыдар кайгамчык чараш агаар-бойдустуг черге Арыг-Бажыңга изээн. Ажылды кандыг-даа кижи адаккы чадазындан эгелээр. Анай Балчировна бирги базымы — пионер вожатыйлап эгелээн. Баштайгы ажылга изиг-даа, соок-даа чүүлдерге кижи ускүлежир. Алыс тура-соруктуг, шудургу чоруун эш-өөрү эскерип, чоорту ону башкы ажылынче шилчиткен. Ол-ла бүгүнү салаа базып санаар болза, хөй үе негеттинер апаар. Башкы ажылынга ниитизи-биле 33 чыл иштинде ажылдап, бичии чаштарны кижизидип, амыдыралдың белен эвес оруктарынче үдээн. Оон аңгыда суурнуң чону хөй удаа херээженнер ортузунга ажыл чорудары-биле депшидип келген. Эки кылган ажылын чон бедии-биле үнелеп көргенин Москваже баар халас путёвка-биле шаңнатканы херечилеп турар. Өг-бүлениң кол-ла бурунгаарлаашкыны кады чурттап чоруур эжинден база дыка хамааржыр деп бодаар мен. Кады чурттап олурар ооңуң ишти Валерий Ховалыгович Кара-оол база дээди эртемниг башкы.

Анай Балчировна Кара-оол тоолда ышкаш үш ожук дажы дег оолдарлыг. Олар шериг хүлээлгезин кончуг дүшкүүрлүг Афганистанга эрттиргеннер. Ие кижиге ол үеде кайы хире бергезин, чүрек-хөрээ ыстап, хоңдур-дүңдүр уйгу удувайн турганын бодап кээрге берге-ле. Сактырга-ла оолдары бир-ле черде авазын кый деп турганзыг-даа. Ооң сылдаа-биле Анай Балчировна бодунуң кадыының байдалы-биле хеймерин дедир кыйгыртыр ужурга таварышкан. Арткан оолдары Юра, Ленязы хүлээлгезин бүзүрелдиг-биле күүсеткеш, Төрээн Тывазынче хөректерни уттунмас орден-хавыяалыг чанып келгеннер. Оолдары ээп чанып келирге Анай Балчировнаның өөрүшкүнүң карак чаштары суггур чагган чаъс ышкаш дамдылап бадып турган үелер база тургулаан.

«Ада-иениң өөрүшкүзү, бажыңының каастакчызы, эртинези ажы-төлүнде дижир болгай» Анай Балчировна база Валерий Ховалыговичиниң оолдары дөгере өг-бүлелиг, ажы-төлдүг, ажыл-агыйлыг Кызыл хоорайда чурттап чоруурлар. Чоок чурттап чоруур болгаш ада-иезинге хостуг-ла үе-шагында дузалажып база байырлал уткуштур ада-иезинге, эң ылаңгыя авазынга белек кылдыр ырыны дамчыдып берип чоруурлар. Анай Балчировна оолдары Афганистанга турганда, төп телевидение дамчыштыр Москвадан «Белый аист» деп ырыны март 8 таварыштыр дамчыдып бергенин өөрүшкү-биле сактып чугаалап орар. Амгы үеде Анай Балчировна Кара-оол хүндүлүг дыштанылгада. Черле алыс ажылгыр кежээ болгаш дузалал ажыл-агыйын тудуп, саап ижер инектиг-даа, шаап мунар холгелиг-даа, огород-садта янзы-бүрү кат-чимистерни, ногааларны тарып өстүрүп олурар. Ол база бо берге үеде амыдыралга бир дөгүм. Эрес-кежээ, сагынгыр сайгарлыкчы кижи үе чежемейниң-даа берге, аар болза, бир аргазын тып, аргаланып үне бээр ужурлуг. Ажы-төлдү төлептиг, мөзүлүг база төрээн Тывазынга үлүг-хуузун киирип чоруурунга Анай Балчировна сеткилинден өөрүп, чоргаарланып чоруур. Ажы-төлдү эки кылдыр кижизидип каарга, ада-иеге чоргаарал, а багай кижизидилге ада-иеге түрегдел, карак чажы дээрзин чон билир.

Ирина БЮРБЮ.

ЭЭ КӨРНҮРҮ КҮЗЕНЧИГ

Ак-Довурак хоорайның төвүнге турган эрги хооркүүском бажыңының даштында «Уругларның социал-камгалал төвү» деп бижээн. Бо төп 1993 чылда Президенттиң «Чоннуң социал байдалын экижидериниң дугайында» доктаалынга дүүштүр ажыттынган. Ында эң-не берге байдалдыг, хөй ажы-төлдүг, чедиимес өг-бүлелерден болгаш ада-иезинге кагдырган өскүс уругларны мында хүлээп ап, ажаап, карактап турар.

Төптүң иштиарыг-силиг. Уругларның удуур, кичээлдээр, чемненир өрээлдери аңгы-аңгы. Чылдар айы-биле кирген уругларның даңзызын тургузуп. карточкаларны кылган. Башкылар хоорайның дуза херек өг-бүлелериниң даңзызын кылып ап, чон-биле сырый харылзаалыг ажылдап турарлар. Төпке кээп турарлар хөй. 1996 чылда 216 уругларны эккелген. Бо чылдың февраль айының эгезинге чедир 2 кырган-ава келгеш, уругларынга дузалаарын дилээн. Амгы үеде 22 уруглар мында турар. Чамдыктарын эртен эккеп кааш, кежээ ап турар. Хүндүскү бөлүкте 3-4 харлыг уруглар бар. Интернат чорудар өскүс уруглар база манаа чурттаар. Чамдыкта идик-хеп, өөредилге херекселдери-биле бергедей бергилээр бис. Ынчангаш шыдаар шаавыс-биле уругларга дузалап, башкыларывыс боттары бажыңнарындан эргижирээн идик-хепти база эккеп турарлар. Чондан дуза херек деп чарлап-даа турдувус. Дыка берге байдалдыг өг-бүлелерниң ээлери аныяк боор турары хомуданчыг-дыр. Чижээлээрге, Кууларларның өг-бүлези. Бо өг-бүле долу эвес (ачазы чок). 4 уруглуг: үжү өөреникчи, бирээзи садик назылыг. Авазы чер кезип, тоялап чоруй баар, ажыл чок, пособиезин өске кожуундан ап турар. Бо уругларны эрткен чылдың декабрь 25-те киирип алгаш, бо чылдың февраль 1-ге чедир тургустувус. Авазы ам мүн-не чедип келген. Хомушкуларның өг-бүлези 5 ажы-төлдүг. Ачазы чаа ажылга кирип алган. Авазы эмчиде чыдар. Ол үнгүже чедир эккеп алдывыс. Эң улуу 11, бичези 4 харлыг. Иргиттерниң өг-бүлези печка одаар хөмүр, ыяш-дажы топген. Авазы эмчиде, ачазы каапкаш чоруй барган. Берге үени эрттир турзун дээш, уругларны эккеп алган тур бис. Уруглар бажыңынга өскен 16 харлыг уруувус база бар. Авазы чок, ачазы — инвалид, уруун хайгаарап азыраар аргазы чок. Эрткен чылын өөренмейн-даа, ажылдавайн-даа турган чаш уруглуг апарган. Аңаа аңгы өрээлди бергеш, паспортун, пособиезин кылдырткаш, амгы үеде төпте шала чуур ажылда киирип алдывыс. Мындыг байдалдыг ажылдап, чурттап турар улус-тур бис. Ажы-төлүнүң кижизидилгезинче кичээнгей салбас, ажыл чок, арагалаарынга сундулуг өг-бүлелер барынга база хомудаар-дыр мен.

Амгы үеде төпте хлеб быжырар пекарня ажыдып алган бис. Ол биске улуг дөгүм. хоорайның социал камгалал төвүнден киирген даңзы ёзугаар чонга дузаламчы хлеб бээривистен аңгыда, артыкшылдыг хлевивисти чонга үндүр садып тур бис. Бо төп бодүүн чоннуң амыдыралынче угланган, ажыктыг.

Мону тургузарынга Президентивис Ш. Д. Ооржактың киирип турар үлүү улуг. Септелге кылырынга 70 млн. акшаны үндүрүп берип дузалаап. Амгы үеде пекарнявыска келир далган-биле дузалаарын аазаан.

Лидия ООРЖАК.

Уруглар болгаш ада-ие

ЭРТЕМ—МИЛЛИОННАРДА ЭВЕС

Эртген чайын республикадан дашкаар дээди өөредилге черлеринче экзаменнер дужаап турган үеде, Чадаанадан келген мен деп бир херээжен кижиниң: «Чаңгыс уруум ыяап киирип алыр мен, алды миллион акша-биле кандыг-даа башкыларны садып ап болгай-ла. Шыдаар мен» деп абитуриентилер аразынга ыткыр чугааланып турганы сагыжымдан черле ыравас ийин. Ийе, акша-биле чүнү-даа садып ап болур апарган шаг-дыр бо. Ынчалза-даа улгады берген херээжен кижи уруунуң ол өөредилге черинче «садып» киирип-даа каарга, өөренип шыдаар бе, билип чедер бе дээрзин билбээни хомуданчыг болган. Экзаменнер сөөлүнде, ол элээди уругнуң институт чанынга караанын чажып «ыжып» турганын көргеш, иезиниң «байбан сеткили» ара дужуп, чаш кижиге аар согуг болганын көргеш, кээргевес, ийе сеткилим «шимирт» дивес аргам чок болган. Та чүге-ле чүве ийик, «кыстыг кижи кыя сөглээр» деп тыва улустуң үлегер домаа ынчан бажымга кирген чүве. Сөөлгү үеде акша-төгериктиң чедишпезинден бе азы амыдыралдың ниити сулараанындан бе, ада-иелер уруг-дарыын, ылангыя оолдарын школа доостурган, өөредилге (дээди) черлеринче киирикcевес, аргалыг болза назы четпе бээрге, шериг чорударын кызыдар апарганын база дыка эскерип чоруур мен. Чок, шериг барбазын дивейн-дир мен, ол дээрге эр кижи бүрүзүнүң эртирер хереэ-дир, кадыы эки болза, чүге чорутпас деп. Ынчалза-даа школаны оолдар колдуу 16—17 харлыында доозар, а ол хире назылыг улусту кайнаар ажылдадырыл, чүнү кылдырарыл? Баш мунгаш айтырыг. Кыс уруглар болза, шала-даа чүп ажылдаай-ла, оларга аар-саар ажылдар черле тывылы бээр. А оолдарга суур черге суг болза, сезоннуг ажылдар дээрден башка, орук мунгаш. Шериг назыны четкижеге дээр 1—2 чыл ажыл чок чоруур деп чүве берге-ле херек. Оолдарывысты үе-шаанда өөретпейн чорууурувустуң бир чылдагааны ада-иелерде база бар деп бодаар мен. Чоокта чаа Шагаан-Арыгга башкы эжимге ужурашкан мен. Улуг оглун школа-даа доостурбайн, меге-сага документ кылдырып берген, оозу дөргүл-төрелдериниң аалдарын кезип чоруп турган шериг чоруй барган. А оон бичии оглу база-ла школазын каапкан. Адазының чугаазы-биле алырга, шериг назыны четкижеге дээр. Кызылга бир училищеге киирип каарга, оон шеригже ол чоруй баар. «Оолдарың чүге өөредип албас сен?» деп мээң айтырыымга: «Күзел чок улусту өөреткеш чоор, кодээ черде эки билиг берип турар башкылар бар эвес. Кодээ школаны эки демдектерге доозуп алырга-даа, дээди өөредилге черлеринче кирип алыр хире билии дөмей чок болур, бир эвес кирип-даа алза, өөредилге чериниң программазын үгбас, каап тар» деп харыылады. Бир талазында, ие интеллигент башкының оолдарының билииниң кудузун шын сеткили-биле миннип турары кончуг эки. А өске талазында, бо башкы, оолдарының келир үезин, кандыг кижилер болуп өзүп келирил дээрзин уттуп, өг-бүлеге кижизидилге айтырыын агаарже хос каапканы кайгамчык. Кодээге башкы кижиниң ролюн эки билир мен. А бо ие-башкының өөреткен өөреникчилери бодунуң оолдары дег, билигже сундуу чок болур ирги бе дээн бодалдар кижини сезик алдырбас арга чок. Ынчалза-даа кижи бүрүзүнүң эртемни шиңгээдип, билиглерже чүткүлү аңгы-аңгы болгай.

Уруг-дарыын эртем-билигже сундуктуруп, школа программазындан дашкаар тускай литератураны ажыглап, уругларының сонуургалдыг эртемнеринге факультативтерни, харын-даа төлевирлиг кичээлдерни репетитор башкыларның дузазы-биле билиин бедидип алырынга сонуургалдыг ада-иелерниң саны сөөлгү үеде көвүдээнинге өөрүвес арга чок. Чамдыктарывыстың «уругларым эртемге сундуу чок» дээн чугаалары анаа сылдак, бодунуң төлүнүң шыдал-күжүн чедир үнелевейн, деткивейн чорууруунда дээрзин амыдырал көргүзүп турар. А чайгы үеде дээди өөредилге черлеринче кирип ап турарларның хөй кезии кодээ школа доозукчулары болур-ла болгай.

Чоокта чаа «Өннүк» садыынга Тээлиде өг-бүлеге, ие-чашка дузалал төвүнүң директору Ольга Хомушкуевна Хомушкуга ужуражы бердим. Беш-алды хире методика номнары тудуп алган боорга:

— Ам-даа өөренмишаан сен бе, эжим? — деп айтырдым.

— Ажы-төл улгаткан тудум, ном-дептер тударым дам барган, ам мырынай черчение, чурулга сонуурган турар апарган болдур мен ийин — деп удур баштактанмышаан, хүлүмзүрдү.

Ольга Хомушкуевнаның институтка турган-ла, эртем-билигже сундулуун, херек үеде хондур-дүндүр-даа өөрениптерин эки билир мен. Ооң ол бир-ле чүүлге сундулуг чаагай чоруу ажы-төлүнге, кылып турар буянныг ажыл-херээнге салдарлыг боор келгенин Тээлиниң өг-бүле төвүнге киргеш, каш-даа катап көрдүм. Бир-ле чүүлдү эчизинге чедирбейн, сагыш-сеткили оожургавас, улус чону-биле ажык чугаалажып чоруур, ажыл-иш дээнде, бир-ле чүүлге дүже берги дег олуртунмас кижилер чоруур. Ындыгларга Ольга Хомушкуевна Хомушку ёзулуг хамааржыр. Ооң дорт киржилгези-биле Бай-Тайга кожууннуң төвү Тээли суурда өг-бүлеге, ие-чашка дузалал төвү ажыттынгандан бээр үр болбаан. Чамдык улус төптү чүгле уруглар тургузар, дуза көргүзер чаглак деп санап турар. А шынында ындыг эвес, төптүң ажылы хөй талалыг. Ооң ажылдакчылары боттарының боттары хандыртыныры, тараа өстүрер шөлдүг, эрткен чылын оон багай эвес дүжүттү алгаш, хлеб быжырар бичежек пекарняны ажыдып алган, чоңга чылыг чаагай хлеб аймаан быжырып берип турар. Оон аңгыда, чедимчези багай өг-бүлелерге материалдыг, моральдыг дузаны көргүзүп, харын-даа парикмахер чиик өртекке баштың таарып берип турарынга чон өөрүп турар.

Төпке кээп турар уругларның салым-хуузу кандыг-даа болгулаар: ада-иезинге кагдырган, бажың-балгадынга чиир чем чок апаарга келген, иези каапкаш, арага-дарыже сундугуп чоруй барган. 5—6 хар хире уруг Соок-Ирейни кажан-даа көрүп көрбээн, ол аалдап, суй белээн сунуп чедип келирге, ыы-сыызын теп, үне маңнап турган дээрге, чаш кижи чүве билип турар апаргыжеге дээр солун, чараш кижизидилге албаан деп чүве билдингир ыңкажыл. Ынчангаш бичии уругларның шын хевирлеттиниринге кижизиттинериинге дуза болзун дээш Ольга Хомушкуевна социал айтырыгларны анализтеп, информация-медээ килдизин база ажыдып, эртемге үндезилээн кожуун чергелиг улуг ажылдарны кылып турар.

— Кодээ кижилерниң бодунуң хуу айтырыгларынга чамдык таварылгаларда харысалга чогундан, азы чүү-даа чүүлдүг херекке албазындан ийикпе, бир-ле документилери чок болур. Ону чүгле уруглар акшазы, пенсия алыр дей бергенде четчелеп, олбо черлерден чагыглар кылып эгелээр. Чижээ, бир организациядан өске организацияже чоруткан болза, күш-ажыл дептерин долдуруп албас, оон каш чылдар эрткенде кайда-чүде деп дилеп, катап кылдырып, хилинчээп көөр. Паспорттарының чуруктарын өй-шаанда кылдыртып албаанындан, далаш-биле бир чер чоруур дей бергеш миннип келир таварылгалар кончуг хөй — деп, Ольга Хомушкуевна сөөлгү үеде кылып чоруткан анкета-айтырыглар түңнелдерин көргүстү. Ону таныжып көрүп олургаш, «туравыстың хөңнүвүстүң улуу-даа билдинмес, азы эртем-билиивистиң кызызы ындыг улус боор бис бе?» деп бодалга келбес аргам чок болду. Кандыг-бир документ чедишпес азы шын эвес долдуртунганындан пенсия, уруглар акшазын албайн азы чедир албайн турар улус эвээш эвес дээрзин түңнелдер көргүзүп турар. Ада-иениң буруузу-биле алыр ужурлуг пособиезин албайн турар чаштарның маңаа буруузу чүү деп?

О. Х. Хомушку он беш чылдар иштинде кожууннуң өөредилге килдизинге ажылдап турган, школа доозукчуларының билииниң кошкаан, чылдагаанын анализтеп, башкыларның арга-дуржулгазын өөренип турган. Ооң эскериглеринден алгаш көөрге, башкының кичээл үезинде тайылбырындан өөреникчи теманы чүгле кыры-биле шиңгээдип, билип алыр, башкы-даа, өөреникчи-даа чүгле өөредилге ному-биле кызыгаарланып, өске литература ажыглавайн турар, ынчангаш шылгалдалар үезинде 16 кижиниң чүгле алдызы чүгээр деп санадып турар, а арткан он кижи эң-не белен айтырыгларны харыылап албас болган. Химия, биология эртемниг башкы Ольга Хомушкуевна эртем-методиктиг литератураны садып алгаш, бодунуң элээди уруунга ооң сонуургалы-биле эксперимент-хыналданы чорудуп эгелээн. Алыс черле эртемге сундулуг уруг авазының бүзүрелин шынзыктырып, школаны медаль-биле дооскаш, амгы үеде Барнаулдуң эмчи университединиң үшкү курузунда өөренип турар.

Улус өөредилгезиниң тергиини Ольга Хомушкуевна уруунга ажыглаан беш чылдың арга-дуржулгазын улам байыдып, өг-бүле төвүнге төлевирлиг курстарны ажыдып алган. Төлевир дээрге-ле төптүң агар саңынче кирер акша. Ону дериг-херекселдерге, литература садып алырынга ажыглап турар. Бо үениң дургузунда оон холуундан 13 кижи үнүп, Красноярскиниң, Барнаулдуң эмчи институттарында, Кызылдың эмчи училищезинде өөренип турарлар. А башкының ийи дугаар уруу эрткен чылын Красноярскиниң эмчи академиязынче экзаменнерин чүгле эки демдектерге дужаап, кирип алган.

— Бичии оглуңарны база химия, биология эртеминге өөредип, белеткеп турар силер бе? — деп айтырдым.

— Уругларны оларның күзели, сонуургалы-биле өөредир болза эки деп түңнелге келген мен. Оглум чурук талазын сонуургаар боорга, тускай литература тып, орус дылга репетитор башкыны чугаалажып, дугуржулга ёзугаар акша төлевирин берип турар бис. Уруг-дарыывыстың күзел-сонуургалынга камныг, кичээңгейлиг болур, ону үнелеп, деткиир болзувусса, эки дээрзин ада-иелерге чагыыр кижи-дир мен.

О. Х. Хомушку өг-бүле төвүнге келген бичии чаштарга, «оруктан хая» берген ада-иелерге дуза көргүзүп ажылдаарындан аңгыда, кады ажылдап турар эштери С. Б. Салчак, Н. Ч. Донгак, А. С. Куулар, С. Д. Саая олар-биле уругларның психологиязынга хамаарыштыр шинчилелдерни кылып турар. Доозукчулар-биле факультативтерни эрттирип, кол эртемнерге тускай кичээлдерни берип турары база чаа базым. Немелде өөредилгени төлевирлиг берип турар (репетитор) башкылар-биле ажылдап турган уругларның билии өскелерниинден бир баш бедик болур дээрзин бодумнуң уругларымдан көрген мен. Ынчангаш бо бичии коллективтиң кодээ школаларда уругларның билии дээш сагыш салып турарынга өөрүп, деткиир кижи-дир мен.

Башта билиг чок болза, миллионнар-даа дузалавас. Ада-ие уруг-дарыының эртем-билии, келир үези дээш сагыш човавас чүве болза, бир-ле шагда уругларывыс «кончууңарны, авай, ачай, эртем-билиг чок, дүмбей караңгыда дег, ажыл-агый чок чор мен» деп хомудалдың сөстерин чугаалап үнүп кээп болур. Ынчангаш эвээш-биче акшавысты шылгалдалар үезинче шыгжавайн, уруг-дарыывыс сонуургалы, күзели-биле немелде өөредилгени төлевирлиг берип болур башкыларга өөредип алырын кызыдаалыңар. А Ольга Хомушкуевнаның арга-дуржулгазын өске ада-иелер үлегерге алыр боор дээрзинге бүзүредим.

Светлана МОНГУШ.

ЭМНЭЭШКИННИҢ УЖУР-ДУЗАЗЫ

⊙ ЧАЙГЫ ШӨЛЭЭ ҮЕЗИ ЧООКШУЛААН. ЭМ ХӨЛГЕ ХАМААРЫШТЫР ИЙИ БОДАЛ ⊙

Кижиге кадыкшылдан артык үнелиг чүве кайда боор. Улустуң «кижи кадык-ла чорза, өске чүве ажырбас» деп чугаазында ужур-ла бар. Шынап-ла, ол-даа чөп. Кадык, шырак болуруң кым күзевезил? Ынчангаш чайгы үени ажыглап, боттарының кадыын экижидип алыры-биле аржаан, курорттарга дыштаныр үе чоокшулаан.

Ортумак дурт-сыныг, чазык шырайлыг, эвилең-ээлдек эмчини эрткен чылын «Чедер» курортка дыштанып келгеннер эскерген боор. Ооң адын Зоя Шожуповна Данзын-оол дээр. Ол беш уругнуң төлептиг иези. Эмчи аланың мергежили — фельдшер, оон күш-ажылчы эге базымын кысказы-биле таныштырайн.

Ол 1966 чылда эмчи училищезин дооскаш, бо хүннерге чедир эмчиниң амыр эвес ажыл-ижи-биле ооң амыдыралы холбашкан. Аржаан-биле эмнээр талазы-биле тускай курстарны эртип алгаш, «Чедер» курортта кадыын экижидип, быжыглап келген дыштаныкчыларны эмнеп, буянныг дузаны чедирип келген.

З. Ш. Данзын-оол аржаан суг-биле кандыг аарыглардан эмнеирин мынчаар таныштырып чугаалаар болду:

— Аржаан-биле эмнээшкин аарыг кижилерге эки салдарны чедирип турарын эмчилер тодараткан болгаш эмнедип келгеннерниң-даа олу бадыткап турары өөрүнчүг. Кандыг аарыгларны эмнеп турарыл дээрге, ылаңгыя чүстер, нерв системазы, хан базыышкынының бирги чадазы, херээженнер аарыы, янзы-бүрү дегдириишкиннер (бронхит, өкпе, ларингит, тонзиллит...), ангина, диш аарыы болгаш кеш аарыгларының (экзема) бүгү хевирлеринге ук эмнээшкин улуг ужур-дузалыг.

Үстүнде адааным аарыглардан аңгыда, чамдык кезиишкин эрткен кижилерниң иштики органның шаңдыр ээлинге ыжыктар (спайка) туруптар боор. Шак ындыг аарыг улустар маңаа кээп, изиг аржаан-биле эмнээшкинни чоруткан соонда, ол ыжыктары бичелеп чавырлы берген боор-дур. Моон алгаш көөрге, аржаан-биле эмнээшкинниң черле дээштиг болуп турары илдең-дир. Ол ышкаш аржаан-биле эмнениры-биле чергелештир ону ижери база эм дээрзи кымга-даа билдингир. Ынчалза-даа аржаанны кайы хамаанчок ишпес, ону баштайгы үш хонукта 50 граммдан эрттир ижип болбас. Кажан дөрт-беш хонуктан ыңай шай орнунга ижип болур. Кадык-даа, аарыг-даа кижилерге Чедер хөлдүң күгүр водородтуг агаарын даңгаар эртен 4—5 шак үезинде тынып алырга безин, ол база эм болур.

Чайгы үеде дыштанып кээрлерге мындыг чүүлдү чугаалап каары база артык эвес. Изиг аржаан-биле эмнээшкин соонда, чамдык кижилер холче кирип, эштип бээр-дир. Эштип болбас ужурлуг! Чүге дээрге изиг, соок каккылашкаш, эмнээшкинниң шынары кудулап база кандыг-бир өске аарыгны тывылдырып болур. Ынчангаш изиг аржаан-биле эмненгениниң соонда, кажан-даа хөлге эжинмезин база катап сагындырып чугаалап каайн.

Хөлдүң эм шынарлыг малгажы-биле эмнээр (база тускай специализацияны эртип алган) салбырның улуг эмчи сестразы, кадык камгалал шугумунда 24 чыл ажылдап турар Садыгмаа Хойтпак-ооловна Байкараның чугаазын база киирейн:

— 24 чыл иштинде херээженнер эмнелгезинге ажылдап келдим. Бо курортка доозуп алган мергежилим аайы-биле ажылдап турдум. Оон аңгыда эмненип, кадыын быжыктырып алыр дээш келген дыштаныкчыларга эм шынарлыг малгаш-биле канчаар эмнээриниң дугайында тайылбыр ажылын база чорудуп турган бис. Ажыл берге. Моон мурнунда малгаш-биле колдуунда сөөк-даяк аарыглыг, баш болгаш сөөктерде кемдээшкиннерлиг (ындыг улус чүгле 5-6 ай эрткен соонда кээр ужурлуг), урология талазы-биле аарыглыг (сидик үнер органы багай болгаш геморройлуг) кижилерге дузалаар. Бо аарыглардан өске чигир аарыының эге чадазы, аллергия болгаш семириир аарыглыг улуска эмнээшкин кончуг дээштиг болур-дур—дээш. С. Х. Байкара чугаазын доосту.

Шынап-ла, «Чедер» курортка дыштангаш, черле ниитизи-биле курорттуң ажылын, иштики-даштыкы девискээриниң арыг-силиин, ында чамдык ажылчыннарның ажыл-ижинге харыысалгазы черле багай эвес-тир деп чүвени кордум. Дузалал ажыл-агыйын сайзырадып, чаа эки эгелээшкиннер, дилээшкиннер херек кырында боттанып турар болганда, ооң үре-түңнели көстүп, чоннуң дыштанылгазынга таарымчалыг эки чүүлдер эвээш эвес болду.

Чечек ДОНГАК.

ЧӨПШЭЭРЕВЕС ТУРГАН

Тыва чурту казымал байлак, арга-ээзимнер, эм-таң шынарлыг малгаш болгаш хөлдер-биле байлак. Бистиң өгбелеривис шаг-шаандан тура чер-чуртунуң казымал байлаан чиңчерлээрин, хемнер, хөлдерин шүүрээрин, Чагытай, Чедер, Азас, Кара-Хөл дээн ышкаш ыдыктыг хөлдерже өске чурттуң хамаатыларын, эртемденнерни безин чагдатпас турганнар. Ооң бир тодаргай чижээнге 1861 чылдың июль 3-7 хүннеринде шылгараңгай тюрколог, академик В. В. Радлов дөрт-ле хонук Бай-Тайганың Кара-Хөл чоогунга кыска аян-чорук кылгаш, ийи тоолду, элээн каш кожумактарны бижип алган. Кадагааты хамааты келгенин үстүкүлерге дыңнадырга, В. В. Радловту анаа оон ыңай турарын, Тываның өске девискээри Хемчик унунче кирерин, чурт иштиниң дүжүметтери (Бешки ноян Бызыяның үези) чөпшээревээн дээр.

Сөөлгү үеде өгбелеривистиң хумагалап, карак огу дег камгалап чораан арга-ээзим, аржааннарын, кат-чимизин, хемнер-хөлдериниң балык-байлаан, эм-таң шынарлыг малгаш, дузун кайы хамаанчок төтчеглээр чоруктар көвүдеп турар.

1995 чылдың алды айда, сыг дээр сырын безин чок каан, аяс хүнде, 4 шак үезинде хеп-хенертен ыдыктыг Чагытай «Мээң суумну бужартадып, балык-байлаамны кам-хайыра чокка төтчеглеп турбаңар» дигензиг шуурганнаан соонда, элээн каш кижиниң амы-тынын алгаш барган. Ол шуурган бүгү Тывага бажыңнарның крышаларын хоора соп, хоорайның улуг теректерин ужур шаап турганын чон утпаан боор. Эрткен чайын Чагытай хөлге эштирге, эът-кеш кодурлаар, шивишкилээр апарган. Ооң чылдагаанын кым-даа тайылбырлаваан-на болгай.

Төрээн Тывавыстың изиг, соок минералдыг «Үш-Белдир», «Тарыс», «Чойганныг» (Тожу) дээн ышкаш делегейге чергелиг аржааннардан аңгыда, Чедер, Дус-Хөл (1974 чылда курорт зоназы кылдыр чарлаан), Бай-Хөл (Эрзин), Ногаан-Хөл (Тожу), Хадын база өске-даа изиг малгаштыг, эм курттарлыг, дустуг хөлдер хөй. Оларның эң-не нептереңгейи Россия болгаш эрги эвилелдешкен республикаларда дыргын тарай бергени «Чедер» курорт. Чедер хөлдүң эм талалары Учум, Улуг-Тамбукан (Пятигорск) хөлдерден арткаш, Хакасияда Шира хөл-биле деңнежип турары өөрүнчүг.

Чедер хөлдүң эм малгажының курлавыры хөй чылдарда четчирин эрткен чылын Москва, Новосибирск областардан келген эмчилер, эртемденнер база катап бадыткааннар.

Валентин ТОПУЛ.

МАЛ ЧИЗЕЗИНИҢ КӨРГҮЗҮГЛЕРИ

1997 чылдың январьда Барыын-Хемчик кожууннуң Бижиктиг-Хая сумузу чагыргазы боттарының ээлчеглиг хуралынга 1996 чылдың мал болгаш сумуда чурттакчы чонунуң [illegible] дугайында чизе-данзызының түңнелдерин чугаалажып көргеннер. Чизелээшкинниң түңнели-биле алырга, суму девискээринде ниитизи-биле 211 өреге бактаап турар. Оларда 605 баш мыйыстыг бода мал, 1249 хой, 1155 өшкү, 98 аът, 67 хаван бар. Суурда 30 өреге боттарында кандыг-даа азырал мал тутпайн турар. Ынчалза-даа оларның 19-у азырал малды тудуп болур аргалыг. А арткан 11 өреге аарыг-аржык, назылап кырааныңдан болгаш янзы-бүрү чөптүг чылдагааннарның уржуундан боттарынга мал тудуп, азырап шыдавас болган.

Чизе ёзугаар 1996 чылдың январь 1-де турганы-биле деңнеп көөрге, мыйыстыг бода мал 73, шээр мал 269, хаван 85, аът 51 бажыга эвээжеп кызырылган. Малдың баш саның хорап, эвээжеп турарының кол чылдагааннары: бирээде, малды оорга алыр чоруктуң көвүдээнинде. Чүгле 1996 чылда 57 мыйыстыг бода малды оор алган. Ийиде, бо берге саарылга үезинде акша-төгериктиң чедишпезинден, чоннуң мал-маганың боттары садып-саарып турар болгаш чишке кончуг хөйнү үндүрүп турарында. Малдың баш саны чеже-даа эвээжеп турар болза, чоннуң малының баш саны сөөлгү 3—4 чылдарда оожум-даа бол, өзүп көвүдеп турар.

Хуу кижилерниң сиген кезер, тараа тарыыр суггаттыг черлери, кажаа-хораа тудар девискээри, олар-белчиирлери бар-даа болза, оларның ажыл-агыйларында шаптараазының бергедээшкиннер ам-даа бар болуп артпышаан. Чүл дээрге, күскү үелерде сигенни хол-биле канчап-чоор тургаш кезип белеткеп аарга, ону соортур машина-техника тывылбас. Кажаа-хораа тудуп, септеп-селип аар дээш тайгага, ыяш-даш белеткеп алырга, база-ла ындыг байдалдыг. Чамдыкта машина-техника бар-даа болза, кывар-чаар материалдары чок боор. Оларны тып алыры база амыр эвес. Сезоннуг үелерде тургустунуп келир бергелерни ажып эртип алырының дугайында сумуу чагыргазы болгаш ында кооперативтиг ажыл-агыйның удуртукчулары кичээңгейге ап, арга-сүмезин бээри негеттинип турар.

Допар-оол ХОМУШКУ.

КЫЗЫГААРДАН МЕДЭЭЛЕР

Кызыгааржылар болгаш эрге-хоойлу камгалалының органнарының «Иностранец» операция Бурят Республикага чоокта чаа эрткен. Россия девискээринге чөпшээрел чокка чурттап турган 20 ажыг моол хамаатыларны «Наушки» болгаш «Кяхта» эрттирилге пунктуларынга таварыштыр оларны үндүрүп чоруткан. Ийи миллион рубль түңнүг торгаалды оларга онааган.

* * *

Кызылда кызыгаар отрядының дайынчылары моол таладан бистиң девискээривиске чораан 8 кызыгаар үрекчизин туткан. Россияның олар-белчииринге читкен малын дилеп мал-маган кадарып чораанын олар тайылбырлаан. Албан ёзузунуң сайгарылга бижимелин оларга чоруткаанының сөөлүнде, кызыгаар үрекчилерин МАР-ның кызыгаар камгалалының төлээлеринге хүлээткен.

Олег ТИТОВ

Воскресенье

МАРТ 30

БИРГИ ПРОГРАММА

РНТ. БИРГИ канал

8.10 «Ак-көк аяк», уран-чечен фильм.
9.10 Мультфильмнер.
10.00 МЕДЭЭЛЕР.
10.15 Орук демдеглелдери эвес чүүлдер.
10.30 Дөгерези бажында барда.
11.10 Эртенги сыллыс.
12.00 Шериглер садыы.
12.30 Ойна-ла, эдер-хааржак.
13.00 Кыдыг-кызыгаар черлер.
13.30 Кустонуң командазының суг адаанга аян-чоруу. «Лангустарның улуг походу».
14.20 Катпы-хөг панорамазы.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.20 «Симфонияның чажыттары», сериал.
15.50 Аян-чорукчулар клуву.
16.35 Третьяковкага дедир эгиткени.
17.00 «Кыскыл пантера», м/ф.
17.25 Чүгле ие-лээ.
17.55 Аас-кежиктиг таварылга.
18.55 «Бурган элчизи биле четкер аразынга», уран-чечен фильм.
21.00 ҮЕ.
21.50 Киночарлал.
21.55 «Чоргаарал болгаш тогдунуушкун», 6-гы сөөлгү сериязы.
23.05 Каламбур.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 «Капитан Врунгельдиң ужуралдары», м/ф.
8.50 «Шыргай джунглиниң чажыттары», телесериал (АКШ).
9.40 Лотерея дугайында медээлер.
9.55 Эртенгиниң мендизи-биле, чурт.
10.40 Дангырак.
11.05 Парламент неделязы.
11.35 «Лимпопо», м/ф.
11.50 «Спортакадемстиль» көргүзер.
11.55 Ном саңы.
12.20 «Кызыл дептер», Экологтуг экспедиция.
12.35 «Ногаан талчыгаш». Композитор Григорий Пономаренкога тураскаадыг.
13.30 Чер кырында кижи.
13.55 «Удур туржуушкун», т/с.
14.45 Эмчи чаладыңар бе?
15.15 Культура садыы.
15.40 Оон өске, чүү-даа чок...
15.55 «Кинога тырттырарын күзээр силер бе?».
16.35 Орус караоке.
17.05 Диснейниң хуулгаазыннары. «Тенекпей», «Аладдин», м/с.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.25 Делегей байдалының дугайында.
19.05 «К-2» көргүзер.
20.00 Эр база херээжен кижилер.
20.40 Чүнүң-даа дугайында эвес репортаж.
21.00 Көрүш.
21.55 Орус лото.
22.35 «Ынакшыл дугайында база катап», уран-чечен фильм.
00.15 Шупту улус ынча дижир.
00.30 Ксюшаңыңга.
01.00 Рек-тайм.
01.15—01.41 Кызыгаар чок бут бөмбүү.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
ХАМААРЫШПАС ТВ канал

12.00 БӨГҮН ЭРТЕН.

• • •

14.00 Чаштарның чугаалары.
14.30 Телеоюн.
15.00 «Читкен хоорай дугайында тоолчургу чугаа», уран-чечен фильм, 2-ги сериязы.
15.45 «Хурту».
16.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
17.00 Ном садыы.
17.30 Эрги кино көрүкчүлерге. «Бонни биле Клайд», уран-чечен фильм (АКШ).
19.30 Телеоюн.
20.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
21.00 Чак Норрис «Шириин Уокер: техасс езу-биле шиитке» деп хөй серияллыг фильмде (АКШ).
22.30 Николай Фоменконуң улуг-хүн программазы.
23.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
23.30 Барымдаалыг фильм. «XX чүс чыл. Орус чажыттар», 3-кү фильм—«1934 чыл: өжээн».
00.00 «Үптекчилер: Америкага болган тээгү», 13-кү сөөлгү сериязы.
01.00 Түңнелдери.
02.10 «Оскар-96». «Чажыттар болгаш меге» (Великобритания).
04.45—06.15 Дүнеки канал. Делегейниң эротиктиг шоузу.

Чарлалдар бюрозу

«Опт и Розница» акционер ниитилелдиң нииити чыл хуралы 1997 чылдың апрель 24-те эртенгиниң 9 шакта Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунуң № 25 бажыңынга болурун ниитилелдиң бүгү акционерлеринге дыңнадып турар.

Хуралга чугаалажыр айтырыглары:

1. 1996 чылда акционер ниитилелдиң саң-хөө болгаш ажыл-агый чорудулгазының түңнелдериниң дугайында чиңгине директорнуң отчеду.
2. Чыл отчедунуң болгаш балансызының талазы-биле ревизия комиссиязының түңнели.
3. 1996 чылдың отчедун болгаш балансызын бадылаары.
4. Акционер ниитилелдиң директорлар чөвүлелин соңгууру.
5. Акционер ниитилелдиң ревизия комиссиязын соңгууру.

ФИЛАРМОНИЯГА ЧҮҮ БОЛУРУЛ?

Март айның 28, 29, 30 хүннеринде 15.00 шакта филармонияга эстрада ыраажыларының «Хамнаарак-97» аныяк күүседикчилерниң аразынга конкурузу болур.

БИЛЕТ САДЫП АЛЫРДА ДОЛГААР ТЕЛЕФОННАРЫ: 2-14-32, 3-78-04.

Орус дылга хыналда ажылдар кылып берип турар мен. Кирериниң экзаменинге белеткел (диктант, эдертиг, чогаадыг бижиириинге). Харылзажыр телефону: 3-41-22.

АУКЦИОН ЭРТТИРЕРИН ЧАРЛААН

Тыва Республиканың эт-хөреңги эргелеп башкарар күрүне комитеди дараазында акционер ниитилелдерниң акцияларын рубльге садар талазы-биле **АУКЦИОННУ 1997** чылдың апрель 22-де эрттирерин чарлаан:

Акционер ниитилелдерниң ады	Чиигелделер дөзевилели	Устав капиталы, муң руб.	Бир акцияның эге өртээ, муң руб.	Садар акциялар саны
1. «Бии-Хем» деп кожүп чоруур механизастаттынган колонна (МКК)	II	1440	10	288
2. «Сарыг-Сеп» деп МКК	II	3932	10	787
3. «Ак-Довурак» АТБ	II	12317	10	2540
4. «Тыва хамааты тудуг»	II	19058	10	5526
5. «Дүрген» МКК	II	2222	10	444
6. «Чөөн-Хемчик» деп кожууннар аразынга кожүп чоруур механизастаттынган колонна	II	3142	10	628
7. «Амыдырал албаны»	II	19916	10	5776
8. «Олча»	I	3111	10	685
9. «Элегес»	I	8226	5	2500

Чагыгларны чогуур үезинде берген болгаш акцияларның баштайгы өртээниң 10 хуузу доланы салган кижилерни болгаш юридиктиг эргелиглерни «Хуужудулга дугайында» Хоойлунуң 9 чүүлүнге дүүштүр аукционга киириштирер.

Чагыгларны 1997 чылдың апрель 21-ге чедир хүлээп алыр.

КҮРКОМНУҢ АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың № 18, Чазак бажыңы, кабинет 424, телефону 3-78-24.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солуң редакциязының коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. БАЗЫР (кол редакторнуң оралакчызы), М. К. КАЛЧАН (үлетүр килдистиң эргелекчизи), Т. П. ХЕРТЕК (ниитилел килдизиниң корреспондентизи), Е. О. СЕВЕКПИТ (корректор).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары —3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый —3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солуң келбейн баргаза — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-39

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406, корр. сч. 700161629, МФО 049304729, ИНН—1701008465.

Солуң Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагыдылгазынга контроль болгаш бүрүткелинин Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007

Солуңга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның гуружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннар болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Солуң неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 8088. Чагыг № 294.